

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”). A brémai Staats- und Universitätsbibliothek kéziratárában őrzik a könyvtár főleg XVI—XVII. századi, ún. Goldast-gyűjteményét. 1986 júliusában egyes kéziratok tanulmányozásán kívül átnéztem a gyűjtemény új, mikrofiche-re vett katalógusát, s itt meglepő tényre bukkantam — az egyik kolligátumban eddig ismeretlen Szenci Molnár Albert nyomtatvány lappang! A kvartó nagyságú kolligátum szép fehér kötésű fedőlapjára az „M. G. V. H.” kezdőbetűk vannak benyomva, valamint az 1621-es évszám, annak bizonyosságául, hogy azt tulajdonosa, Melchior Goldast von Haimnisfeld 1621-ben köttette; az ismeretlen Molnár-versfordítás a hetedik helyen áll, jelzete tehát Bs 0712/7. Mielőtt magát a kétnyelvű kiadványt ismertetnénk, néhány szót kell szólni tulajdonosáról.

Melchior Goldast (1578 —1635) a tizenhetedik század termékeny protestáns humanistái közé tartozott. A svájci Thurgauban született, élt Genfben és St. Gallenben, majd a XVII. század első évtizedében Németországba költözött, s főleg a Majna melletti Frankfurtban adta ki műveit, amelyek többnyire jogi és történelmi kompilációk, de találunk köztük humanista levelezésgyűjteményt és egyéb műveket is. Goldast saját levelezését 1688-ban Frankfurtban adták ki,¹ levelező partnereinek névsora kiterjedt német és nemzetközi kapcsolatokra mutat: Keckermann, J. R. Lavater, Lingelsheim, Melissus-Schede, Ritterhusius és Philip Camerarius mellett Goldast levelezett angol és skót (Hugo Broughton, Thomas Seghetus) és németalföldi tudósokkal is (Jan Gruter, Scaliger). Középkelet-európai ügyek iránt is érdeklődött: 1627-ben *De Bohemiae regni* címen Frankfurtban kiadott egy roppant, történelmi dekrétumgyűjteményt, amit II. Ferdinánd császárnak ajánlott, s korábban maga is járt Prágában.² Lehet, hogy személyes ismeretségben volt Molnárral, aki elég gyakran megfordult Frankfurtban, 1612-ben háromszor is. Mindenesetre Goldast gyűjteményében az ismeretlen Molnár-kiadvány mellett más hungarikák is fennmaradtak: Zsámbéki Bonfini-kiadása, egy német nyelvű beszámoló Báthori Zsigmond törökellenes harcáról, valamint több olyan mű, amit ugyancsak Molnár Albert szerkesztett, vagy gondozott, így a hanauai nyelvten, a *Lusus poetici* című versantológia, a Thuri Pál-féle *Idea Christianorum Ungarorum sub Tyrannide Turcica* (Oppenheim, 1616), valamint a *Postilla Scultetica*. Goldast 1635-ben halt meg Giessenben és gyűjteményét már néhány év múlva megvásárolta özvegyétől a brémai városi könyvtár; innen került át aztán nemrégiben a gyűjtemény az újonnan létesített brémai egyetem könyvtárába.

Az eddig ismeretlen Molnár Albert-nyomtatvány egyetlen nagyalakú verslap, ami negyedrért hajtogatva lett beleillesztve a már említett kolligátumba. Rajta kétnyelvű szöveget találunk; a bal oldali címe „Meditatio vetusta de novissimo dicio”, ami magyar fordításban „Az utolsó ítéletnek idővéseges meggondolattya”. A verslapot Molnár Albert „Benedicto et Lucae Molnár Szcenciensibus”, tehát édestestvéreinek ajánlja. A címetek vízszintes díszítő vonal választja el magától a szövegtől, amelynek

¹ *Virorum Cui. et Doctorum as Melchiorem Goldastum . . . Epistolae*, ex Bibliotheca H. G. Thülemarii, J. C. Francofurti & Spirae, 1688.

² Prágai naplóját lásd: *Abhandlungen u. Vorträge . . . der Bremer Wissenschaftlichen Gesellschaft*, 5. (1931), 217—269.

MEDITATIO VETUSTA DE NOVISSIMO DICIO.
 Az utolsó ítélet névadó leges megfontolattya.

Q V A M

*Viri pietate et humanitate praestantissimi, Dn. Benedicto et Luca
 Molnar Szentienibus fratribus suis germanis amara
 et piteas et j. d. d. et aliorum Germanar.*

Molnar: Jerecharem Chibus moodyra. Re.

U. E. S. O. animus fidei,
 ab qua respicitur vita,
 Chrifti venura de celo i
 Cuius respicit ratem,
 Ob bonos proficium
 Et mali contumeliam.
 Dies illa dicitur.

*Quam ceterum praecurrit,
 Obviamque Deo i re.
 Serna contritione,
 Gratia appropinqua,
 Pitea molnari i
 Dicitur dies illa
 Solvitur scilicet in favilla.
 Tota O videtur subilla.
 Quamvis tremor illi fuerit,
 Quamvis iudex illi venentur,
 Cuncta strata dicitur i
 Tuba mirum iurgium sonum
 Sepulcra regnum.
 In quo totum contemetur,
 Mors iudicis et natura
 Cum respicit creatura
 Iudicium i iudicaria.
 Liber scriptum profertur,
 In quo totum contemetur,
 Ubi dicitur iudicetur.
 Iudex ergo cum sedebit,
 Quisquid latet apparebit,
 Nil inultum remanebit.
 Quis fuit iustus tunc dicitur,
 Quis paterfamilias rogaturus i
 Dux vix iustus i iusticia i
 Rex tremenda mansuetudo,
 Quis iudicandus i iusticia gratia,
 Salva me fuit peccata.
 Recordare i iusticia,
 Quod sum casa tua via,
 Nemo parvus illa dicit.
 Quarems iusticia iusticia,
 Redempti iusticia iusticia,
 Cuius labor iusticia iusticia,
 Iusticia iusticia iusticia,
 Donum fac rem iusticia,
 Ante diem rationis.
 Iugum fuit iusticia rem,
 Cuius iusticia iusticia mem,
 Supplicium iusticia Deo i
 Qui Martiam iusticia iusticia,
 Qui latronum iusticia iusticia,
 Nihil iusticia iusticia iusticia,
 Proce iusticia iusticia iusticia,
 Sed iusticia iusticia iusticia,
 Ne perem iusticia iusticia,
 Iusticia iusticia iusticia iusticia,
 Et ab iusticia iusticia iusticia,
 Status iusticia iusticia iusticia,
 Confusio iusticia iusticia,
 Flamma iusticia iusticia iusticia,
 Pitea iusticia iusticia iusticia,
 Ut iusticia iusticia iusticia,
 Iusticia iusticia iusticia iusticia,
 In iusticia iusticia iusticia.*

Nous: O iusticia iusticia iusticia.

Emlékeztél hv Keresztényen,
 Hogy j. re keze felé mind kőlyzen,
 Chriftifiaac: a iusticia iusticia
 1. M. d. o. iusticia iusticia iusticia,
 Hogy a iusticia iusticia iusticia,
 És az gonob czelek dicit.
 2. És ap nagy iusticia iusticia,
 Iusticia iusticia iusticia iusticia,
 Szemb: j. iusticia iusticia iusticia,
 4. Valaki, iusticia iusticia iusticia,
 Kegeyem kívánásival,
 Elmentet jobbnak val.
 5. És kemer iusticia iusticia iusticia,
 Mindre vilagot felgyuz ya,
 Mond David és: a iusticia iusticia.
 6. Melly könyvü iusticia iusticia,
 Mikos az iusticia iusticia,
 S iusticia iusticia iusticia iusticia,
 7. Teombukacs nagy zergéi
 Elhat minden reme élie,
 Minden gyuzit iusticia iusticia,
 8. Czelek az az iusticia iusticia,
 Hogy embe e feltamadnar,
 S iusticia iusticia iusticia,
 9. Az nagy kö yvelő huzatic,
 Kiben mind megálatic
 És vilag mo iusticia,
 10. Az bitonac felitieb n,
 Minden titoc nyilván l. f. n,
 Auszün nere les bitonac iusticia,
 11. Iusticia iusticia y mit iusticia,
 Szó fölomacs kit iusticia,
 Hó az jók iusticia iusticia,
 12. Et künylyom kegyes iusticia,
 Kijókat megart iusticia,
 Id iusticia iusticia iusticia,
 13. Uram Jesus enlek kezél,
 Hogy étem ez iusticia iusticia,
 Az nap engem ne w iusticia el,
 14. Engem keretél iusticia iusticia,
 Mely iusticia az iusticia iusticia,
 Ne legyen kinod hijban,
 15. Nepk ec bantit iusticia,
 Binó iusticia iusticia meg iusticia,
 16. Foház kodom iusticia iusticia,
 Pitalotzám iusticia iusticia,
 Könyvü dily iusticia iusticia iusticia,
 17. Kiz Martat meg fánrad
 Kiz iusticia iusticia iusticia,
 En iusticia iusticia iusticia,
 18. Nem édeml könyvü geselem,
 De kegy iusticia iusticia iusticia,
 O iusticia iusticia iusticia iusticia,
 19. Juhay köz be vep föl,
 Való köz kofac közöl,
 Allatva jó kez d f. d. l,
 20. Az a köz akte iusticia iusticia,
 O kett iusticia iusticia iusticia,
 Alottok k iusticia iusticia,
 21. Hogy z bodog iusticia iusticia,
 Az iusticia iusticia iusticia,
 O iusticia iusticia iusticia iusticia.

Ad finem quise parparat ille sapit.

Oppenheimi Typ. HIERONTMI GALLERI. M. DC. XVII.

1. ábra

mindkét változatához van nótajelzés. A magyar fordítás szövege, némileg más címmel („Az utolsó ítélet megfontolása”), korábban is ismert volt Szenci Molnár Albert 1621-ben kiadott heidelbergi *Imádságos könyvecskéjének* alapján, ahol az a szerző, illetve fordító nevének megjelölése nélkül szerepel.³ Az a tény, hogy ezen az 1617-es oppenheimi nyomtatványon kizárólag Molnár Albert neve van feltüntetve, arra enged következtetni, hogy ő a „Meditatio vetusta” fordítója is — noha ez a vers nincs felvéve

³ Vö.: RMNy, II. 1601—1635, Bp. 1983. 1238. tétel.

költeményeinek kritikai kiadásába. (Különben az *Imádságos könyvecskében* közölt többi versnél sincs a fordító neve külön megadva, de ezek többségét eddig is Molnárnak tulajdonította a szakirodalom.)

Bizonyos problémát jelent viszont a nótajelzések kérdése. A latin vers alatt Molnár a „Jertec hozzam Christus mondgya . . .” kezdetű dallamot adja meg nótajelzéseként. Ez a német egyházi ének eredetileg ötsoros volt és a negyedik sor ismétlésével lett hatsoros, így tehát énekelhető a háromsoros latin szövegre és annak magyar fordítására is.⁴ A magyar szöveg alatt az 1617-es nyomtatványon még csak egy nótajelzés szerepel: az „Oh én kegyelmes Istenem”, ami azért meglepő, mert ha ez azonos a Balassi Bálint kései korszakából származó könyörgéssel, akkor felmerül a kérdés, hogyan énekelhető ez a három soros versszak egy négysoros, A-A-A-A rímes versre?⁵ Lehetséges lenne, hogy Molnár rosszul emlékezett a nótajelzéseként megadott vers formájára vagy dallamára? Mindenesetre a heidelbergi újraközlésnél, ahol a latin szöveg hiányzik, Molnár Albert már *mindkét* nótajelzést megadja, s így az „Emlékezzél hiv keresztyén . . .” esetében enyhül a korábbi szöveg és a nótajelzés közötti ellentmondás.

A *Meditatio* . . . , ami a Molnár-verslapon a „Quaesio anima fidelis . . .” szavakkal kezdődik, voltaképpen a celanói Szent Tamásnak tulajdonított rekviem-szöveg, a közismert „Dies irae, dies illa”, jóllehet annak nem az a változata, amelyet oly jól ismerünk középkori versantológiákból, vagy hangversenytermekből. A Molnár által itt megmagyarított változat protestáns közvetítéssel jutott el hozzánk, Nathan Chytraeus korában népszerű antológiájából, a *Variorum in Europa itinerum deliciaeból*, amelynek első kiadása 1594-ben látott napvilágot Corvinsnál Herbornban.⁶ Ez a kiadás ma már meglehetősen ritka, s így valószínűbb, hogy Molnár az 1599-es második kiadásból dolgozhatott, amelynek 140–141. lapjain található az oppenheimeri nyomtatványára felkerült szöveg. Ezt Chytraeus a mantuai ferencesek templomának a faláról jegyezte le, s ezért mint a „Dies irae . . .” „mantuai” változata ismeretes. Az elterjedtebb változathoz képest az eltérés mintegy tizenöt sornyi: a „mantuai” változatban tizenkét bevezető sor előzi meg a „Dies irae . . .” versszakot és a befejező rész „Lacrimosa dies illa / Qua resurget ex favilla . . .” strófa és az azt követő négy sor helyett a következő versszak fejezi be a szöveget:

„Ut consors beatitatis,
Vivam cum justificatis,
In aevum aeternitatis.”

Más szóval a „mantuai” változat, ha lehet, még didaktikusabbá teszi a végítélet képeit felidéző meditációt. Bár az ismertebb változat szerepel több régi magyarországi kódexben, illetve énekeskönyvben, eddigi ismereteink szerint Molnár Albert az első, aki a latin vers megmagyarítására vállalkozik. Katolikus részről Hajnal Mátyás fogja később lefordítani és kiadni „Az a nap itéletnek napja . . .” kezdettel egy 1629-es bécsi énekeskönyvben, illetve imádságoskönyvben.⁷ Ami a Molnár-féle fordítás időpontját illeti, azt 1617 áprilisa előttre nem tehetjük – nyomdásza ugyanis Hieronymus Galler volt, aki a már oppenheimeri rektornak kinevezett Molnárral megegyezett a *Postilla Scultetica* és (alighanem) a *Jubileus esztendei prédikáció* kinyomtatásában is. Galler ezúttal nem dolgozott különösebben jól: a latin szövegben több hibát vétett (például a „Tuba mira spargens sonum / per sepulera regionum” sorpár esetében kifelejtette a „per” szócskát, a „Supplicanti parce Deus!” sornál a „Deus” szó elmosódott) és a magyar szövegben is akad kifogásolni való. Helyenként Molnár kicsit módosít a „mantuai” szövegen, például „Sed tu bone” helyett „Sed tu Jesu”-t ír. A magyar változatban nem csupán a szavak egybe- vagy

⁴ PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára. II. 582.

⁵ *Balassi Bálint összes művei*. I. k. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951, 132–133. Eckhardt közli, hogy a Decsi-kódex nótát is ad, de nem tartja bizonyosnak, hogy az Balassitól ered. I. mű 269.

⁶ *Theauri Hymnologici Prosarium. Partis alberius. Vol. I. Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche* . . . szerk. CL. BLUME és H. M. BANNISTER. Leipzig 1915. 272. Téves évszámmal hivatkoznak az első kiadásra, amely a British Library katalógusa szerint 1594, nem 1584.

⁷ RMNY. II. 1422. Az RMKT XVII. 7. kötetében (*Katolikus Egyházi Énekek*, 1608–1651), Bp. 1974. HOLL Béla „Az nap, nagy haragnak napja . . .” kezdősört ad meg, vö. id. mű, 101.

különírása okozhatott problémát az idegen nyomdásznak, hanem a németben ismeretlen vagy másképp jelölt hangzók jelölése is, például az ilyen sorokban, mint „Oerocon orocké élyen”.

Mivel „Az utolsó ítéletről” szóló vers szövege (kisebb sajtóhibákkal) már megjelent nyomtatásban, itt csak az 1617-es nyomtatvány faksimiljét közöljük.

Szenci Molnár Albert előtt az utolsó ítélet megverselésére már vállalkozott egy magyar protestáns költő — Bornemisza Péter. Az *Énekek három rendben* 1582-es detrekői kiadásában szerepel egy hosszabb költeménye, *Az ítéletről*, amely négysoros versszakba rendezett tízes sorokban, elbeszélő hangon és igénnyel ábrázolja a végítélet napját, ahol „Urunk Jézus imé ott elkezdi / Azon szérún a búzát csépelni, / Mindeneket erősen ítélni, / Igazságnak csépevel töretni”.⁸ Bár Molnár ismerte Bornemiszának ezt a művét, mivel a detrekői énekeskönyvet bizonyíthatóan használta,⁹ 1617-es fordításából nem vehető ki a XVI. századi költő-prédikátor közvetlen vagy közvetett hatása. Kínálkozik viszont egy érdekes párhuzam annyiban, hogy Molnár elég kevés latin verset fordított magyarra, de a fenti „Ad Christum Iudicem” mellett versebe szedte még Szent Ágostonnak a mennyországgal foglalkozó elmélkedését „Az mennyei paradicsomnak dicsőségéről”¹⁰ címen; Bornemiszának pedig kevés magyar nyelvű verse között van egy (*A teremtsről* és *Az ítéletről* című verseket mintegy kiegészítő) éneke *Isten városáról, az mennyországáról*.¹¹

Az utolsó ületnek idvöséges megmondolattya egy-két kisebb döccenőtől eltekintve hűséges újjáalkotása a latin vers „mantuai” változatának. Nyolc szótagú, A- A- A rímes versben íródott, aminek külön érdekessége, hogy egyébként egyáltalán nem fordul elő Szenci Molnárnál. Bár a latin eredeti sorfelezőjét nem mindig veszi figyelembe, sorai mégis híven követik az eredeti szöveg lüktetését; lírája különösen ott forrósodik át, nyer drámai dimenziót, ahol előtérbe kerül benne a személyes elem: „Itt én, szegény, mit feleljek, / Szószólólnak kit keressek, / Hol a jók is félelmesek?” és később: „Fohászokdom keservesen, / Pirul orcám bűneimen, / Könyörülj rajtam, Úristen!” Az idők teljességén ítélkező Jézushoz bűnössége, érdemtelenége tudatában ezekkel az alázatos szavakkal fordul a lélek: „Nem érdemli könyörgésem, / De kegyelmesen tégy velem, / Örök tűztől ments meg engem”. Ezt a kérést mintegy kiegészíti az utolsó versszak „pozitív” fohászja, az üdvözülés reményét kifejező néhány sor, ami — mint már mondtunk — csak a „mantuai” változatban létezik: „Hogy a boldogságra menjek, / Az igazultakkal legyek, / Örökkön-örökké éljek.” S a kétnyelvű szöveget latin szentenciával zárja, még egy, utolsó figyelmeztetés az olvasónak: „Ad finem qui se praeparat ille sapit”, szabadon fordítva: „Böles az, aki felkészül a halálra”.

GÓMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei. A XVIII. században, különösen annak első két harmadában hazánkban a könyvkereskedelem még nagyon kezdetleges volt. Jellemző, hogy Pesten — bár e város kedvező földrajzi fekvésénél fogva már ebben az időben is jelentős szerepet játszott az ország életében — csak 1748-ban nyílt meg az első könyvkereskedés, és 1782-ben még mindig csak egy könyvkereskedő volt a városban.¹

Hányukat részben pótolták a könyvkötők és a nyomdák, a bekötött, illetve kinyomtatott könyveket ugyanis egyszersmind árusították is. Ez utóbbiak olykor könyvjegyzékek kibocsátásával is próbálták az eladást elősegíteni.

A nagyszombati egyetem jezsuiták által vezetett nyomdája is rendszeresen adott ki kereskedelmi jellegű könyvjegyzékeket. 1771-ben például, mikor a jezsuitákra kedvezőtlen szelek kezdtek járni, és a

⁸ BORNEMISZA Péter: *Válogatott írások*. Bp. 1955. 17.

⁹ RMKT XVII/6. *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte HOLL Béla. Bp. 1971. 438.

¹⁰ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Sajtó alá rendezte VASARHELYI Judit. Bp. 1976. 364–368.

¹¹ RMNy, 1473–1600, I. Bp. 1971. 472.

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18-ik században*. Bp. 1917.

rend feloszlata előre vetette árnyékát, a Helytartótanács utasította az egyetem consistoriumát, hogy az előző évben megjelent 30 oldalas árjegyzékben szereplő munkák közül négy további árusítását szüntesse be.²

A nagyszombati nyomda kisebb testvére, a szintén jezsuiták vezette kassai akadémia nyomdája hasonlóképpen adott ki kereskedelmi jellegű katalógusokat. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában három ilyen füzet található, egy 1761-ből, egy 1764-ből, egy pedig közvetlen a rend feloszlata előtti évből, 1772-ből.³

A jegyzékek a kiadványokat nyelvek szerint csoportosítva közlik, vannak latin, magyar, német és szláv (szlovák) nyelvű könyvek („libri latini”, „libri ungarici”, „libri germanici” és „libri slavonici”).

Az 1761-es füzet 255 tételben sorolja fel a könyveket. (171 a latin, 45 a magyar, 20 a német, 19 a szláv nyelvű kiadványok száma.) Ez a mennyiség 1764-re 340-re növekszik (189 latin, 69 magyar, 42 német, 40 szláv nyelvű nyomtatvány). Az 1772-ig eltelt nyolc év alatt jóval kevesebbel nőtt az eladásra kínált munkák száma, 340-ről mindössze 372-re emelkedett (201 latin, 84 magyar, 45 német és 42 szláv nyelvű munka).

Jellemző a XVIII. századi hazai könyvpiac korlátozott voltára, hogy az 1761-es árjegyzékben szereplő tételek túlnyomó része a két későbbiben is változatlanul megtalálható. Ráadásul számos munka ennél is jóval korábban jelent meg, és valószínűleg már több előzőleg kiadott, jelenleg lappangó jegyzékben is szerepelt.

A könyvek zömének ára 10 és 30 dénár között váltakozott. Számottevő azoknak a kiadványoknak a száma, amelyekért 5 dénárnál kevesebbet kértek (többért csak 1 dénárt). Ezek egy része széles közönséghez szóló ájtatossági irat volt (Szent Alajos, Szent Szaniszló, Nepomuki Szent János miséje, ugyanezek, valamint Szent Gertrúd, Keresztes Szent János, Szent Júlia officiuma, Officium Jézus nevééről, a ministrálás módja stb.), részint kisnyomtatvány jelleggel bírtak. (A tanulók neveinek katalógusa, az egri püspök rendelete az ünnepek megtartásáról, napirend diákok és tanárok részére stb.) 30 dénárnál lényegesen drágább könyvet már jóval kevesebbet találunk a katalógusokban. A legtöbbet, 400 dénárt Gabriel Antoine nyolckötetes teológiai művéért kértek, de Pető Gergely Spangár András által folytatott *Magyar Krónikájának* is 100 dénár volt az ára.

A három füzet tartalmának tüzetesebb vizsgálata alapján feltárul előttünk a katalógusokat kibocsátó nyomda kiadói politikája, hiszen mint tudjuk, ebben a korban a nyomdászat és a könyvkiadás a legtöbb esetben egyeiesik.⁴

A kassai akadémia jezsuiták vezette oktatási intézmény volt. A jezsuiták ez időben legfőbb feladatuknak az ellenreformáció szolgálatát tekintették. Minden más tevékenységüket — sok szempontból az oktatást is — e célnak rendelték alá. Nem meglepő tehát, hogy a kassai tipográfia nyomtatványainak több mint kétharmada oktatási segédlet, vagy vallásos kiadvány.

A XVII—XVIII. századi jezsuita oktatás súlypontját a latin nyelvnek az ékeesszólás fokán való elsajátíttatása képezte. E célt segítették elő a Jézus Társaság iskoláiban a spanyol Alvarez latin nyelvtankönyvei és honfittársának, Suareznek a retorikája. Mind a kettőt kinyomtatták Kassán. Kiadták a középkori latin tanítás fő tankönyvét, Donatusnak a Római Császárság vége felé írt latin nyelvtankönyvét is. Több kevésbé jelentős szerzőtől származó vagy egyenesen ismeretlen szerzőjű latin nyelvtankönyv egészíti ki a sort. Úgy látszik, ha erről a kérdésről volt szó, protestáns szerzők munkáit is kinyomtatták. Így például ott találjuk a katalógusokban a tanulmányait Wirtenbergben végzett, XVI. században élt protestáns tanár, Molnár Gergely munkáját (*Elementa grammaticae latinae*) és a XVII. században működött soproni evangélikus lelkész, Kövesdy Pál könyvét. A felsőbb osztályokban a latin

² CZAKÓ Elemér—GÁRDONYI Albert—IVÁNYI Béla: *A királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*.

³ Országos Széchényi Könyvtár. Kisnyomtatványtár. XVIII. századi különválogatott könyvkiadói és könyvkereskedelmi anyag.

⁴ A nyomda történetére nézve lásd: STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig*. Magyar Nyomdászat 1906. 178—179.

tanulás klasszikus ókori szerzők műveinek fordításával történt. A nagy római írók Kassán kinyomott művei is valószínűleg túlnyomórészt ezt a célt szolgálták. Már Alvarez tankönyvei is klasszikus szemelvényekkel vannak tarkítva, de az önálló kötetekben kiadott ókori szerzők: Cicero, Lucius Florus, Cornelius Nepos, Vergilius is mind a korabeli oktatás tárgyai voltak.

Canisius Szent Péter katekizmusa, melyet a jegyzékekben szereplő összes nyelven kiadtak, a jezsuita gimnáziumokban a hittan tanításának az alapja volt. Az 1735 és 1741 közt Kassán tanító Kaprinai István szónoklattana a teológiai fakultáson volt tananyag.

A jezsuita oktatás történelmet, földrajzot és reáltárgyakat elsősorban a gimnáziumot követő bölcsészeti fokon tanított, de a rend feloszlását megelőző évtizedekben egyéb iskolák, különösen a piarista gimnáziumok hatására tanterven kívüli külön előadások formájában már az alsóbb évfolyamokon is oktatták e tárgyakat. A tanulmányozott füzetekben számos olyan címmel találkozunk, melyek a történelem és a reáltudományok tanításánál lehettek segédanyagok. Ezeknek a könyveknek a többségét a szerző feltüntetése nélkül megjelent vagy külföldi szerzőtől származó algebrák, aritmetikák, geometriák, fizikák és statikák teszik ki (van egy kozmográfia is), de a magyar Nedeczky László névtelenül megjelent műve a földgömb geográfijáról is valószínűleg legalábbis részben — oktatási célokat szolgált. Végül a francia Dufrene Maximilian páter 6 kötetes történelmi összefoglalója már címében megmondja, hogy a mű az ifjúság használatára készült.⁵

A tudományos szintű magas teológia százalékos aránya viszonylag kicsi, s szinte kizárólag latin nyelvű Prielszky János kiadványai késő ókori szentatyák írásából, Szent Jeromos egy műve, egy Biesman nevű szerző erkölcstana, Gabriel Antoine nyolcrészes teológiai műve, Swarcz Hieronymus Duns Scottusról írt könyve a főbb képviselői ennek a műfajnak.

A szélesebb közönséghez szóló teológiai munkák (oktató vagy vitázó írások és prédikációk) nagyrészt anyanyelvűek. Canisius Péter katekizmusát már említettük. Latin nyelvű kiadása volt az iskolai hitoktatás alapja, de magyar, német és szlovák nyelvű kiadása azt mutatja, hogy nemcsak erre a célra szánták. Ezenkívül még több katekizmust sorolnak fel a jegyzékek.

A prédikáció műfaját Szörényi Sándor latin nyelvű filippikái és az 1700-as évek elején az Alföldön tevékenykedő minorita rendfőnök, a később boldoggá avatott Kelemen Didák *Búzafejek* című gyűjteménye képviselik.

A vallási vitairatok egy része előző századi írások újra kiadása. A legjelentősebb közülük Pázmánynak Alvinczi Péter ellen írt öt levele. Kortársának, a XVII. század nagy jezsuita hitvitázójának Sámbar Mátyásnak: *Három üdvösséges kérdését* is kinyomták. Hasonló szellemű írás a már említett Kelemen Didák Kassán nyomtatott másik műve: *Zsidóval az üdvösség dolgáról való beszélgetés*. A katolikus vallás és a protestáns felekezetek közötti teológiai viták egyik legérzékenyebb pontjával, az úrvacsora kérdésével foglalkozik Kaprinai István írása *Úrnap bizonyítás, melyben megmutatódik, hogy Krisztus vagy nem örök Isten vagy ha örök Isten: jelen van az Úr vatsorájában*. Latin nyelvű képviselői is vannak ennek a műfajnak (*Commenta adversus Romanam Ecclesiam resutantur, Peregrinus de unitorria religione, Religio salvifica demonstrantur errores cujusdam calvinistae patakensis*, Neumayer Ferenc: *Religio Prudentum sive sola Fides Catholica Fides Prudens*).

Annak idején a jezsuiták voltak a janzenizmus leghevesebb ellenfelei, nem meglepő tehát, hogy VII. Sándor pápa több janzenista tételt elítélő döntését Kassán is kinyomták.

Külön műfajt képeztek a szentek életrajzai. A sorélen Mária életének összefoglalása áll latin versekben. Hevenesi Gábor Szent Alajos életét írta meg, Lestyán Mózes pedig a rendet alapító Loyola Szent Ignácét, Xavéri Szent Ferencét és Szent Vendelét magyarul. A magyar történelemmel foglalkozó művek csoportjával rokon Stitling János Könyve Szent István Királyról. Ismeretlen szerzőktől származik Pádúai Szent Antal, Assisi Szent Ferenc, Szent Zsigmond latin és Nepomuki Szent János magyar nyelvű életrajza.

⁵ A jezsuita oktatásra nézve lásd FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. MOLNÁR Albert: *A közoktatás története Magyarországon*. MESZÁROS Ferenc: *A magyarországi katolikus gimnáziumok története*.

Hosszú lenne felsorolni a mind a négy nyelven megjelentetett imakönyveket (irodalomtörténeti jelentősége miatt elsősorban Pázmányét kell név szerint is megemlítenünk), ájtatos elmélkedéseket (pl. *Kettős ut az örök boldogságra*, *Krisztus urunkhoz való bűnös Embernek fohászokdása*, *Meny Ország Kulcsa avagy a szívbéli igaz Töredelmesség* stb.). Nagy számmal vannak liturgikus jellegű kiadványok: különböző szentek miséi és officiumai, valamint egyéb ájtatosságok szövegei (*Gonzaga Szent Alajos hat vasárnap béli tisztelete*, *Az Erdélyben tartott missziók alkalmával énekelt ájtatosság*, *Loyola Szent Ignác kilenc napi tisztelete* stb.). A jezsuita tanintézetekben az iskolai hitoktatás és a kötelező misehallgatás mellett a vallásos nevelés legfőbb eszközei a különböző kongregációk, buzgalmi egyesületek voltak. E Kassán is megtalálható társulatok (Az halálra vált Jézus gyülekezete, Kassán a Paróchia béli Templomban lévő Szt Kereszt congregációja, Mária társulat stb.) szabályainak kinyomására is az akadémia házi nyomdája volt hivatott. A vallásos nevelés fontos eszköze volt az oltári szolgálata is, érthető tehát, hogy a ministrálásához szükséges tudnivalókat a tanuló ifjúság által beszélt mindhárom nyelven: magyarul, németül és szlovákul kinyomták. Végül a liturgia végzésének konkrét segédeszközeként oltári kánontáblákat is készítettek.

A kassai kiadványok többségét tehát a fentebb felsorolt fajták teszik ki, de azért készültek nem kis számmal olyan nyomtatványok, melyek sem kimondottan vallásos jellegűek nem voltak, sem a helybéli oktatást nem szolgálták.

Noha az akadémián jogot nem tanítottak, ilyen jellegű könyveket mégis megjelentettek. Egy könyv a római joggal foglalkozott, egy másik a magyar és erdélyi törvényeket foglalta össze. Kinyomtatták az 1723-as és az 1729-es országgyűlések artikulusait is.

A XVII. és XVIII. századi jezsuiták közül többen is foglalkoztak behatóan hazánk történetével. Több művüket Kassán nyomták, sőt néhány nem jezsuita szerzőtől származó magyar történeti tárgyú könyvet is. Anonymust például az eredeti latin szöveggel, Pető Gergelynek, a XVI. századi horvát főnemesnek krónikáját a jezsuita Spangár András 1732-ig tartó kiegészítésével.

A XVIII. század első fele legjelentősebb jezsuita történetírójának, Timon Sámuelnek több könyve is Kassán jelent meg, öttel találkozunk közülük árjegyzékünkben. Két legjelentősebb műve az *Imago antiquae Hungariae* és az *Imago novae Hungariae* egy tételben van feltüntetve. Szerepel a jegyzékben a magyar kardinálisok életéről írt könyve, Hidi Gergely nevű. 1705-ben meghalt rendtársának általa befejezett munkája, a magyarországi várak és városok kronológiájáról. Timon Sámuelnek a Tiszát és a Vágot ismertető könyvét is itt említjük meg, nemcsak a szerző azonossága miatt, hanem mert ez időben a földrajzi könyvek gyakran tartalmaztak történeti és helytörténeti adatokat (lásd Bél Mátyás műveit).

A rend másik nagy történésze, a magyar történeti források buzgó gyűjtője, Kaprinai István hosszabban is működött Kassán, de legfőbb történeti művét, Mátyás király diplomáciai levelezését Bécsben jelentette meg, az itteni árjegyzékekben csak szónoklattanával és úrnapi prédikációjával találkozunk. Ezzel szemben Kassán nyomták ki Kelcz Imre hasonló tárgyú könyvét, címe *Epistolae, Mathiae Corvini Regis Hungariae ad Pontifices Imperatores*. Hazánk nádoraival foglalkozik egy könyv (*Palatium Regni Hungariae Palatinorum*) egy másik történelmünk 1663 és 1679 közti szakaszával (*Continuatio Historiae Ungariae cum titulo fragmenta hist. Ung. ab anno 1663 ad Annum 1679 deductae*). Végül a Szentföldre is hadjáratot vezető II. Endre életéről szól a *Compendium Vitae Andreae II. Regis Hierosolymitani*.

A kassai tanárok nem lehettek mentesek némi lokálpatriotizmustól, mert a város és környéke történetéről több könyvet is írtak és jelentettek meg. A jezsuiták 1601 és 1640 közötti kassai tevékenységével foglalkozott Adányi András. Kassa XVII. századi háborúságait tárgyalják Pinka Ferenc és Szideck Gáspár művei. Tersztyánszky János a város történetét írja meg kronológiai rendben. A tágabb környékkel foglalkozik két mű: *Metamorphosis Superioris Hung. Urbium ac Vinearum* és Dubniczai István írása: *Metamorphosis fidei Orthodoxae in Comitatu Trenchiniensi*. Egyetemes történeti vonatkozású Wietkovszki Makszimilián könyve az első kereszties háborúról.

Irodalomtörténeti munkát egyet kínálnak megvételre a három árjegyzékben: Árvai Mihály *Res literariae Ungariae* című könyvét, mely lényegében bibliográfia.

A hazai szépirodalmat képviseli a XVIII. században is népszerű XVII. századi költő, Beniczky Péter versköteté a *Magyar rithmusok*.

A korabeli iskolai színjátszás néhány reprezentánsával is találkozunk. Illei János közös kötetben kiadott három színművéből az első kettő (*Salamon, Ptolemaeus*) eredeti munka az utolsó (*Titus*) fordítás. Kunics Ferenc *Sedecziása* Giovanni Granelli olasz jezsuita, Kereskényi Ádám *Cyrusa* és *Mauritius Tászsára* Metastasio eredetije alapján készült.

Többé-kevésbé az irodalom kategóriájába sorolhatjuk Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását és a talán utolsó római írónak, Boethiusnak a már említett Illei János által magyarra átültetett híres művét a filozófia vigasztalásáról, mely a középkorra oly nagy hatást gyakorolt.

Jezsuiták által vezetett nyomdáról lévén szó figyelemre méltó, hogy Fénelon *Telemachusát* latinul és magyarul is kinyomták. Mert bár Fénelon főpap volt, s a katolikus vallás tételeivel nyíltan sehol sem került szembe, mégis a korai francia felvilágosodás képviselőjének számít.

Kissé egyedül áll nyomdánk termékei között a különben szintén a renchez tartozó Fischer Kristóf mezőgazdasági témájú könyve (*Opus Oeconomicum*).

A kor legtöbb jelentősebb nyomdájához hasonlatosan a kassai is nyomta a kor egyik legkelendőbb kiadványfajtáját, a kalendáriumot.

Az áttanulmányozott három árjegyzék alapján kibontakozik előttünk egy jezsuiták vezette felsőfokú tanintézet nyomdájának a képe. A nyomda elsősorban két célt szolgált: az oktatás segítését és a katolikus vallás terjesztését. (Közvetve tulajdonképpen az oktatás is a második célt szolgálta.) Ugyanakkor kiadtak néhány ezen túlmenően is érdekes könyvet, mint például Anonymust; Timon Sámuel több munkáját, forráskiadványt Mátyás király diplomáciai levelezéséről, a Pető-Spangár-féle krónikát, Pázmány két művét, Beniczky Péter verseit, Boethius és Cornelius Nepos magyar nyelvű fordítását, Fénelon *Telemachusát*.

A három nyomdai katalógus átnézése ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy mennyi még a teendő a XVIII. század teljes könyvtermésének felmérése terén. A három könyvjegyzékben felsorolt nyomtatványok többsége, összesen 251, nem szerepel a Petrik-féle könyvészetben, sem pótkötetében, 24-nek nem ismeretes a kassai kiadása, 39-ről pedig csak a közelmúltban megjelent pótkötet tud.

INDALI GYÖRGY

Bárány Péter magyar Pszichológiájának szöszedete. Ifj. Szinyeyi József a *Magyar Nyelvről* 1881, 10: 308-9. lapján újra közlésezi azt a kis szöszedetet, amelyet a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztője Bárány Péter díjnyertes pályamunkájából a *Magyar Pszichológia* néven emlegetett tanulmányból „megállapítás vagy kijavítás, végettt terjesztett a tudós világ elé” 1790-ben az újság 726, 776, 799. lapjain. Miután a kéziratot majd kétszáz évig elveszettnek hittük, ez a kis szöszedet bölseleti nyelvünk értékes dokumentuma maradt.¹

¹ A jutalomdíj odaítélését 1790. dec. 14-én közli a *Hadi és Más Nev. Tört.* A pályadíj átadó ünnepséget 1791. január 27-én. A *Pszichológia* mielőbbi megjelenését sürgeti Kazinczy Ferenc kassai *Magyar Múzeumának* egyik olvasója a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1790. aug. 20-i számában. *Bárány Péter* ugyanezen lap 1791. május 3-i számában még a pszichológiai irodalom további műveléséről beszél, elmondja, hogy szeretné lefordítani Campe: *Kleine Seelenlehre* c. bevezető művét, hogy felkészítse az olvasókat a „Lélekről való felsőbb tudományokra”. Aztán lecsendesedik körülötte minden. 13 év múlva Kazinczy egyik Prónay báróhoz írt levelében még tesz egy rossz ízű utalást magára az ötletre, mely a tanulmányt létrehozta, s mely „literatúrának nem csecsemő korára való”. Kazinczy lev. 1805. 3. köt. 434. p.

A műre vonatkozó legfontosabb irodalom: BEOTHY Zsolt: *Szépprózai elbeszélések a régi magyar irodalomban*. Bp. MTA kiad. 1887. II. köt.: 24-25. p. (Főleg a díjat átadó Báróczy Sándor szerepét emeli ki.) — SIMAI Ödön: *Bárány Péter Magyar Pszichológiája*. Magyar Nyelv, 1918, 14: 1-2, 15-17. p. (Részletesen leírja a mű irodalmi utóéletét és a megírás körülményeit is igyekszik tisztázni. A Dugonicsra való hivatkozását nem találtam meg.) — KORNIS Gyula: *A magyar bölseleti műnyelv fejlődése*. Magyar Nyelv, 1907, 3: 4, 145-153. p. (Felveti a kérdést, hogy a *Hadi és Más Nev. Tört.* c. lapban közzétett szöszedet nem lehet mind a Bárányé — ami igaz is, hiszen maga Bárány mutat rá, kitől mit tanult — ,

Bárány Péter munkáinak egy része kéziratban maradt fenn.² A *Korvinus Mátyás* c. kéziratos drámájának elemzése kapcsán láttam meg, hogy nagy társadalmi felelősségtudattal vall szabadságról, törvényről, erkölcsről, nevelésről. A *Korvinus Mátyást* 1790 januárjától márciusáig írta, közvetlenül a magyar *Pszichológia* kéziratának befejezése (1790. január 18.) után. A dráma maga az erkölcsi tudat mély rétegeit érintő kérdésekkel vívódik, az erkölcsi kérdések megvitatása nagyon módszeresen történik; szenvedélyes stílus és elemző pontosság vonul végig a darabon. A dráma olvasása során is kétségtelenné vált, hogy magas kultúrájú, a bölcséletben jártas férfi írhatta. Nagyon szerettem volna megismerni e bölcselkedés tartalmát, de érdekes módon tartalmi vonatkozásban egyetlen kortárs sem adott ízelítőt a műből. Miután a magyar bölcséleti irodalom mentora, Erdélyi János számon tartotta művét, de nem ismerte, egyre inkább érdekelt, mi lett a kézirat sorsa.³ Bárány Péternek egy Széchenyi Istvánhoz írt leveléből tudjuk meg, hogy Görög Demeter az I. Ferenc császár alatti abszolútizmus hatására, szemléletbeli átformálásokra sarkallja. Ő ennek nem tett eleget, mert „ami egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell”.⁴ Így került sor a Horváth Ádám második díjas tanulmányának kiadására 1792-ben. Bárány Péter kézírata feltárva, hozzáférhető módon olvasható a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában; kétszáz éves lappangás után napfényre került.⁵

A kézirat (Egyházi és Bölcséleti Művek 8° 10. sz. alatt) jó állapotban van, 277 számozott lapból áll. A címlap után a Bétsi Tudós Magyar Társasághoz írott ajánlása olvasható. A III. oldalon kezdi az Előljáró Beszéd-et, melyben kifejti, hogy metafizikától mentes tapasztalati lélektant akar írni. Római I-es lapjelzéssel kezdi a Bé-vezetést, melyben a jelzett tudomány eredetét, vizsgáló módszereit, tárgyát és hasznát beszéli meg. Ezt követően három fő részre. Könyv-re tagolódik a mű, kiegészítve egy Toldalékkal, melyben azt a lelkiállapotot tárgyalja, ahol „a lélek önön tehetőségétől vagy egyáltalában

hanem Kornis szerint Horváth Ádámé a szavak többsége, mert pl. ő alkalmazza a „lélekről való tudomány” kifejezést, Bárány „lélektudományt” használ. Ismerve Bárány munkáját, elmondhatjuk, hogy a Lélek = mény-től kezdve a lélektudományig minden variációt alkalmaz a megírás folyamatában.) — CSAPLÁR Benedek: *Vérmes remények mérsékelt eredménye*. Figyelő, 1885, 19. köt.: 296–314. p. (Részletes tanulmány a Görög–Kerekes-féle korabeli pályatételekről, a benyújtott munkákról és azok sorsáról.) — KISS ÁRON: *A magyar népkiskolai tanítás története. II.* 105. p. Bp. 1881. (Sajnálattal említi meg, hogy az első magyar nyelvű tanulmány elveszett. Csaplárral ellentétben feltételezi, hogy „nem lehetett rossz”). — VÁCZY JÁNOS: *Kazinczy Ferenc élete és kora. I.* 296–297. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget részletezi. Ő említi meg, hogy ünnepélyességében a Marczibányi-díj átadásának előzményét látjuk benne.) — FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc. 1754–1820.* 384. p. Bp. 1915. (A díjátadó ünnepséget leírja, később némi ismertetést is ad Bárány működéséről.) — OLOFSSON Placid: *Gróf Széchenyi Ferenc irodalompartolása.* 103–106. p. Pannonhalma 1940. Pannonhalmi Füzetek 26. (Alapos ismeretanyaggal ír az eseményről és újat tud mondani Bárány életéről, tevékenységéről. A többi tudósok c. fejezetben [97–127. p.] jól tájékoztat Bárány ismerősi köréről, munkájáról, Széchenyiékhez való viszonyáról.) — KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóirat irodalom kezdetei.* 351–352. p. Bp. 1970. (A felszabadulás utáni első irodalmi adat, az előzmények teljes ismeretében. A kötetben Bárány személyéről és munkásságáról is kapunk értékelést.) — SÍPOS Istvánné: *A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei.* Pszichol. Tanulm. X. Akadémiai Kiadó. Bp. 1967. 817–25. p. (Bárányt említi.) — HORKAY László: *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig.* Kézirat. 1977. (Bárányt említi.)

² Bárány Péter műveit legteljesebben SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. MTA. kiad. 1893. I. köt. 553–554. oldalán olvashatjuk.

³ ERDÉLYI János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rend. T. Erdélyi Ilona. Jegyz. ell.: T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Akadémiai k. Bp. 1981.

⁴ Bárány Péter a levelet 1826. aug. 12-én írta Széchenyi Istvánnak. Névnapi köszöntést tartalmaz, s egy külön kérelmet a megalakult Tudományos Akadémia tagjai közé való felvételéhez. Itt utal az 1790-es pszichológiai pályamunkára és felajánlja, hogy kész lenne „a bölcselkedésnek többi ágát is magyarul oldozni”. MTA Könyvtára Kézirattár. K202 175. sz.

⁵ Berlász Jenő tanácsai és útbaigazítása alapján adta kezembe a művet Fülöpné Csanak Dóra. Mindkettőjüknek szeretném kifejezni őszinte köszönetemet.

 Jelenséges
 LÉLEK- TUDOMÁNY 79
 (Élelet-Tudomány)

 Ára
 Bárány Péter.

*Non tanta praerogive sequuntur libri,
 quanta scribuntur.*

1. ábra

vagy csak rész szerént megfosztódik". A végén találjuk a latin—magyar és a magyar—latin szószeretet úgy, hogy a lap jobb oldalára írta a magyar—latin, a bal oldalára a latin—magyar részt, de a két anyag nem fedi egymást teljesen. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői* mindkét változathoz gyűjtöttek a közlésükhöz összesen 138 fogalmat. Most megbolygatlanul a magyar—latin részt közöljük teljes terjedelmében. A latin—magyar szerzetnek más tekintetben van nagy értéke. Bárány mindkét szószeretben megjegyzi ugyan, hogy egy-egy szótól tanult, de a latin—magyar szerzetet esetében sokkal több ilyen jelenséggel találkozunk. Ezért névre szólóan kigyűjtöttem a kölcsön vett szavak jegyzékét is. (A kölcsönszók jegyzéke az 1., a teljes magyar—latin szójegyzék a 2. mellékletben.)

A bölselet nyelve nehezen formálódik ki hazánkban. A kéziratban maradt tanári könyvek nyelve bizonyítja, hogy iskolánként más-más szókinés tapadt a tananyaghoz.⁶ A nyomtatott művekről szólva Erdélyi János még 1856-ban is így sóhajt fel: „... a nyelv nehéz, a lélek természetes szabályai könnyűek, az írók homályosak”.⁷ Minden bírálatában és *A hazai bölselet jelenéről* írt ciklusában⁸ is a kifejezőmód foglalkoztatja legfőként, mert a tudomány művelőitől elvárja, hogy ha valaki „... egy nemzet színe előtt mint bölseledő nyilván föllépní kíván: annak nyelve sok szó nélkül legyen világos, homály nélkül legyen szabatos, legyen nem mesterkélty, de csinos”.⁹

⁶ Szép gyűjteménnyel rendelkezik a miskolci Léway József Tudományos Könyvtár e nyelvi és filozófia történeti értelemben egyaránt értékes kéziratokból.

⁷ ERDÉLYI JÁNOS: *Szilasy János filozófiai tanulmányai*. Bírálat. Megj.: ERDÉLYI JÁNOS i. m. 117—125 p.

⁸ ERDÉLYI JÁNOS: *A hazai bölselet jelene*. Sárospatak. 1857.

⁹ ERDÉLYI JÁNOS Szilasy bírálatáról írt i. m.

sorompók nélkül jöttek be, s mondanivalója nyitott szívekre talált. Bárány munkája e légkörben és Kant közvetlen hatása alatt született, s szavai e filozófia természetéhez igazodnak. E minőségében egyedüli írott dokumentumunk, mert pár év múlva minden megváltozik, és a magyar élet megindulása szellemi, politikai, gazdasági vonalon hosszú ideig nem marad más, mint jámbor óhaj.

Kant közvetlen hatásáról maga Bárány Péter vall a díjátvevő beszédében.¹² „Hogy az érdem az én munkámra esett, azt nem annyira magamnak, mint egyáltalában Kantnak, e jelenlevő világ legelső bölcselkedőjének köszönöm.” Kant legfőbb érdemének azt tartja, hogy tudományos eszközökkel bizonyítható tényekre alapoz. A nehézkes nyelvű ünnepi beszédnél maga a tanulmány közérthetőbb, nyelvi megoldásaiban frappánsabb. Nem a díjátvevő beszéd, hanem maga a tény, hogy tapasztalati lélektant ír, a biznyságtevés Kant mellett. Kantig a tudósok szembeállították a tiszta észbeli igazságokkal a „tisztátalan, zavaros, tapasztalati” igazságokat. Az észbeli igazságok előkelősége mellett eltörpült a tapasztalat, létét csak mentegetni lehetett az emberi elme gyarlóságával, mert Isten számára nincsenek gyakorlati igazságok. Kant a tiszta ész kritikájában az antinómiákban szembe állít egymással két-két dogmatikai, egymással ellenkező felfogású tételt, s becsületes bizonyító eljárással mindkettőt bizonyítja, vagyis így tesz kétségessé mindent, ami szavakra épül és nem tudományosan bizonyítható tényekre. A tapasztalat is kétségbe vonható, újabb tapasztalatokkal megsemmisíthető az előző igazsága, de minden kétségbe vonó folyamat szervesen épül az előző alapra és így a fejlődés végtelen láncolatát eredményezi. A tudományos elvek érvényesülésének áltudományos ész-okok nem állják útját. Bárány munkásságában tiszteletre méltó törekvés a tudományos megismerő módszerek bevezetése a pszichológiába,¹³ és itt sűrűsödik Kant hatásának legfőbb értéke.

A tapasztalatok valóságához történő vonzódása nemcsak felnőtt korban kanti hatásra következik, hanem piarista neveletésének eredménye is. A szöszedetben feltüntetettek jobbára piarista tanárok, akik később az egyetemen tanári széket kaptak és Bárány Péterrel szoros kapcsolatot tartottak fenn. Benyák Bernát, Koppay Károly és Szűts István nyomtatott és kéziratot tanulmányai és egész tanári munkássága a realitások talaján mozog.¹⁴ Benyák Bernát már az 1770-es években nyilvános vetélkedőt rendez az ifjúságnak, ahol a fizika és egyéb reális tudományok tételei kerülnek napvilágra, s háttérbe szorul minden dogmatika. Bárány is megtisztítja a pszichológiát az évszázadok alatt rátapadt téveszméktől, áltudományos fontoskodásoktól: „Már most az a kérdés támad itten: Meg lehet-e a jelenséges lélekmenyben vitatni, hogy az embernek légyen metafizikai szabadsága? Mi azt mondjuk, hogy nem lehet, mert még soha senki se tapasztalta, hogy az ember az indító okok ellen is cselekedett volna valamit” (192. oldalon).

Lényeges kérdésnek tartom annak ismertetését, hogy milyen emberideált állít pszichológiája fókuszába. Az angol eredetűnek tartott ép testben ép lélek eszménykép olyan ősi elve a magyar nevelésnek, hogy szerves alkotóelemként vonult be a Ratio Educationisba is. Bárány a személyiség kifejlődéséhez nagyon fontosnak tartja a nevelést, a környezeti ráhatásokat. E felfogás alapján írja le a zseni fogalom ismérveit, s itt nem szabad a mai felfogás alapján értelmeznünk. Zseni alatt Bárány a harmonikus egyéniséget érti, aki kedvező tulajdonságait a nevelés áldásaival kamatoztatja. A nevelés, vallja Bárány a természet javaiból fakadt legszebb emberi cselekvés, s e felfogásával egyben tanárai hitvallását is rögzíti.

A szöszedetből jól látható, mi épült be nyelvünkbe, mi vált le az évek múlásával a használatból, de az is, mi lenne alkalmas nyelvünk tudományos szókincsének árnyaltabbá tételére. Mert például az *elegyes*

¹² Bárány Péter díjátvevő beszédének kézírata a MTA Könyvtára Kézirattárában. Ir. lev. 4° 125 sz. Részleteket közöl a *Hadi és Más Nev. Tört.* 1791. jan. 27. száma. Az esemény 25-én a késő délutáni órákban zajlott le.

¹³ KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Második itt-ott javított kiadása alapján dolgozott Bárány, mely németül 1787-ben jelent meg. (Magyarra ford: ALEXANDER Bernát és BÀNÓCZI József. 1913. Hasonmás kiad.: Akadémiai k. Bp. 1981.)

¹⁴ HORVAY László i. m. — TAKÁTS Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. 1891. — HORVÁTH Ambrus: *Koppay Károly működése*. Szeged. 1940. — PAULER Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. Bp. 1880.

kifejezés más mint az elterjedt *vegyes* fogalom körébe tartozó értelmezés. Hogy a ma polgárjogot nyert halmazelmélet szükre szabott szókészletét is szerencsésen egészítené ki, mert a *vegyes* fogalmak csoportjaiból képződik egy halmaz, melynek tagjai ezen belül *elegyesek* lehetnek. A teória kifejezés helyett Bárány *elményt* ajánl, a koncepció helyett *fogantot*. Mindkettő jó hangzású és használatuk megóvná a köznyelvet a tudálékoskodástól, ha lépten-nyomon „koncepcióról” fecsegünk. Az *egyszabású* jelző jóízű változata lenne a *hasonló, egyforma* szavainknak. A *jövevény ösztön* a *felvett szokás* szakkifejezést nem pótolja pontosan, de például egy olyan társadalmi jelenséget, mint a napjainkban eltérélyesedett kozmopolitizmus nagyon jól jelleméz. Az orvosi nyelvben a *góc* szavunk tapadt meg, de köznyelvi szinonimájaként a *gomoly* elfogadható lenne, mégis kimondhatatlan: mindenképpen a juhsajtra gondol az ember, ha ragozza. A *körtér* alatt is mást értünk, mint ahogy Bárány a cirkusz magyarításaként javasolja. Viszont nagyon szép hangzású egyszerre költői és jóízűen népi az *alkotó ember* meghatározásához a *termő tehetség*. Talpraesett kifejezés, mint a nélkülözhetetlen *léteg* szava.¹⁵

Bárány Péter kísérletet tett a magyar bölcelettudomány korszerűsítésére; mindenképpen a tudományos vizsgálómódszereket fogadja el, s kiküszöböli a sarlatánizmust. Tudományos fogantatjához szavakat alkot és becsületesen összeszedi a tanórákon már polgárjogosult kifejezéseket, melyek mindenképpen veretesebbek már, mint a frissen alkotottak. Ahogy a szigorúan tudományos elv vezérli tartalmilag, a jó ízlés jellemzi formailag. Szavait, kifejezéseit nem erőszakolja, két-három szinonimát is ajánl, s csak ott állapodik meg egy-egy kifejezésnél, ahol az alkotás lázában öntudatlanul a legjobbra érez rá. (Ilyen pl. a *léteg* szó.) A magyar közélet porondjáról elvűsége miatt szorult le, az Akadémia tagjai közé korán bekövetkezett halála miatt nem került. Az utókor megbecsülését azonban nem befolyásolhatják a kedvezőtlen politikai körülmények, sőt ez indokoltabbá teszi személyének és munkásságának felülbírálatát.

* * *

Bárány Péter kortársaitól kölcsönvett szavai.

Doktor Rác Sámuel-tól való a *dag* = massa és a *dobda* = pulzus szavunk. Nagy kár, hogy ez utóbbi nem tapadt meg nyelvünkben.

Révai Miklóstól: „Ezen szóval élt már ez előtt tiszt. Révai Miklós Ur: *függelék*” Bárány Péter a Toldaléknak nevezett fejezetcím után is odateszi zárójelbe e *függelék* szót, mert mindig ezt a gyakorlatot követi, ha több lehetőségből való választást tár az olvasó elé.

Versegly Ferenc-től: *gépelyes* = mechanikus. „Hunc vocem . . . jam in URANIA R. D. Versegi!”

Benyák Bernádtól: „péld. Benyák is *igének* mondgya . . . a logos szót”

Szabó Dániel: *tömkeleg*

Dugonics András-tól: „Nagy érdemü Dugonics András tudákosságától költsönöztem”: *mekkoraság*, *tudtom* = axióma

A latin—magyar rész előtt marginálisan ez áll; A'mely szók x jelet viselnek, azokat J. I. Szűts Phil. Prof. teremtette. (Szinyeyi József szerint-Szűts Istvánnak is van egy *Psychologia empirica* c. kézírata a Széchenyi gyűjteményben, sajnos, nem találtam meg.) A neki tulajdonított szavak a következők: Hatás' ugyitva; épenséges; indulat; megkivánás; társalás; kény; figyelem; megutálás, esméret; fogantat; esmély-öneméret; óhajtság (? ez előtt a szó előtt nem x jel, hanem csillag áll) egyenesen; távozat; műv-jobb: művelet; rúgósság; rúgó inger; bele-bolondult; löny = ens; valóság; létel-lett-lettétől megfosztott; világos kép, vegyült kép; uralkodó kép, rész kép (mind az idea alapszóból; képzelés; halhatatlan, termés képpalatkozás; esat-képzélet = idea coniunctiva; virgonc ész; érték = intellectus; kiszthóság, kiszthetőség = irritabilitás; szabadság; miség-mások szer-nek mondják = materia; közpzszeresen; közvetlen; emlékezet; ész; imígyitem; mondog-mondvány; allitvány; kétlen (a Szűtsé), kénytelen (a

¹⁵ BÁRZY Géza: *A szókincs változékonysága*. 155—159 p. In: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat. 1980. — *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, I—III. köt.* Akadémiai kiadó, 1964.

Bárányé); esmérés; ötlöny (a Szűtsé) tárgy (a Bárányé); műszer, műszeresség (Szűtsé) műszerezés (a Bárányé); hintázás: csel = praxis; inak eresztékjei = processus nervorum; igazi; együgyü, egyszerű, őszintén; lélekzet; őszség; érzék eszközök; tekélet; elmény igazság; ige

A magyar - latin részből: egyenesen; előzmény; éghető hig-nyulvány; emlékezés; fosztogatom; ortó fellengész; cseles fellengész; kellemetesség, kívány.

Péczeli József (Báránynál Péczeli) *por-szem* = atom

* * *

A

Lélekményes nevezetek szótárja

A

Ábrázolat — figura
 Ágy — cerebrum
 Ágyék-hártya — diaphragma
 Ágyék-inak — nervi lumborum
 Alap — Fundamentum
 Alany — Subjectum
 Állat — Substantia (Ez a szó állat ebből származik
 ito-állók) Hucdum improrius vocabuli állat
 usus erat pro denominandis
 Álom — Somnus
 Álmodás — Somnium (Somniare dicimus álmodni)
 Álmélkodás — Stupor
 Alva-járás — Noctambulao — Somnambulas
 (Alva-járás derivatur et *alvás* dormitio, et *járok*
 ambulo) forte noctambulos etiam bene dicere-
 tur Éjjel-jár Éber-álomosság, quasi ébren-
 álomosság

B

Bánat — poenitudo
 Barátság — amicitia
 Barázdolt testek — corpora striata
 Bél — Interna (etiam Intissima ideo vocatur *Belek*
 quia intus — *belől* sunt.)
 Bele-bolondul — Enthusiasta
 Belső-érzés — sensus internus
 Beszéd tehetség — Facultas sermonis. *Beszédhetés.*
 Betsre-vágyódás — Ambitio
 Bets-vélekedés — Existimatio
 Bizalom — fiducia
 Bontogatás — analysis (quatenus significant *Reso-*
luonem)

D

dag — massa
 ditsőség — gloria

dobda — pulsus arteriae (Hoc vocabulo rite usus è
 D. Sam. *Rátz* in sua Physiologia: exprimit enim.
 Naturalem eum gy tacitum pulsus arteriae
 sonum.)
 dob-hártya — tympanellum

E

ébren létel — vigilia
 egész-kép — idea totalis
 egybe tsatlás — combinatio
 *egyenesen — directe
 egyenetlen — indirecte
 egyenlő nyomat — aequilibrium
 egyet-értő — consentiens
 egy-szabásu — eiusmodi
 egyeztetés — comparatio
 egy-ügyü — simplex (simplex est, quod partibus
 caret, quasi quod unam vicem habet. Vicem
 significat ügy; sic: meas vices defleo, *ügyemet*
síratom vel egy-zerü, fortossis adhuc magis
 exprimmetet significationem simplicis *őszinten*,
 nem őszinteség jam olim in usu erat.
 együgyüsittem — simplifico — őszintesitem, őszin-
 titem
 együtt-létel — coexistentia
 elegyes — mixtus etiam *vegyes*
 elej — elementum (a só ilyen elejkekből áll; sal ex
 talibus elementis constant)
 élesztő — (művmunka — actio animalis
 eleven — vividus, vivens
 elev-érzés, érzékenység — praesensis
 elev-itélet — praepudicium
 ellenbe tett — oppositus
 ellenkezet — repugnantia
 elmélkedő felleng-ész — genie speculativum
 elmény — theoria
 elmeragadtatás — enthusiasmus
 *előzmény — objectum

éppenséges — absolutus
 éppenségesen — absolute
 *éghető-híg — phlogiston. Vide *golvány*
 egyebes — diversus
 egyebesség — diversitas
 egyedes — individuum — singulare. *égyégy*
 egyetlen nyomat — superpondium. Vide több
 nyomat
 *emlékezés — memória
 eredendő — oroginális — eredeti
 érzhetőség — sensibilitas
 erkölts tudomány — doctrina moralis
 erköltsős — moralise
 érték — intellectus (Non értelem duod proprie
 effectum intellectus significat. *Értékére adom;*
 do ei ad intelligendum) Sed *érték* significant id
 etiam quod quos possidet = *érték*
 érzékeny (kényes) — sensitivus
 érzékenység — sensis doloris, aut voluptatis
 érzés (érmény) — sensas
 érzés felett való (érmény felett való) — transcen-
 dentalis-e
 érző-eszköz (-műv) — organon sensus
 érző-tehetség — facultas sentiendi. Érzhetőség
 erőltetés — intentio/melius
 erőlködés — intentio (quia vos prior sensu tantum
 . . . vö usurpari potest, quod lingua gnarus . . .
 videt, posterior vero sensu activo, quod quidem
 hic requiritur)
 erős — fortis
 erőszakos-vehemens — potius coactus
 esméret — cognitio
 esméret-formája (-külszabálya) — forma cognitio-
 nis
 esméret-matériája (-misége) — matéria cognitionis
 esméret tárgyas formája (-ösztönös külszabása) —
 forma cognitionis objectiva
 esméret alanyos formája (-külszabása) — forma
 cognitionis subjectiva
 ész — mens
~~ész~~-éle — a cumen (szem-hegy — acies-visus)
 esmély — conscientia sui (feleszmélyedett); redut
 ad sui conscientiam.) *Magatudás*, quod vide
 észrevevés (perceptio) *észrevétel* — perceptum quid
 Eustachius'kürtje — tuba Eustachiana

F

fagygyas-bőr — membrana cellulosa
 fartsok' (nálunk fartsik) inai — nervi ossis sacri
 fatytyu érzés — sensio spuria spuria (Hoc expressi-
 one . . . Hungari pro rebus ñ genuinis; ex. gr.
 Fatytyú virág.)
 fatytyú-érményesség — sensis spuria
 félelem — timor

felleng-ész — genie (quasi *fellengő ész*. Dicimus
fellengő gondolatok (melius *felsőleges* eminentes
 cogitationes)
 fel-serkentem — resuscito
 felserkentés — resuscitatio
 fel-serkenthető — resuscitabilis
 felső-tehetség — facultas superior
 féltés — zelotypia
 figyelem — attentio
 foganat — conceptus (concipio rem; *megfogom a*
dolgot. talán job volna *fogantat*.)
 foglalás — connexio
 foglalat — nexus
 fonálka — fibra
 *fosztogatom — abstraho (videtur significatum
 psychologicum genuire exprimere. Abstrahere
 enim è unam ideam partialem a totali fingilleti
 auser. Hinc bene Hungari: *megfosztották* min-
 denétől.) Inde talán job volna *elkülönözöm*
 fosztogató — abstractio = elkülönözés
 fosztogatott — abstractus-a-um
 felső-hártya — epidermis
 felséges — . . .
 főnek inai — nervi capitis
 függelék — appendix (Ezen szóval élt már ez előtt
 tiszt. Révai Miklós Ur)
 Fül-menés — meatus auditorius. *Fülüreg*
 fül-pitvara — vestibulum aurium

G

gépelyes — mechanikus/Hanc vocem . . . jam in
 Urania R. D. Versegi
 gerentz-velő — medulla spinalis
 gomoly — ganglion
 gondolat — cogitatio (potius fortasse cogitatum
 quid nam cogitatio dici forte melius posset
gondolás, hoc enim actionem, illud effectum
 actionis exprimit. — Sed in artibus, ita et in
 sermone, usus dominatur. Illud vero jam pro
 actione ipsa receptiusus.)
 gyulvány — phlogiston
 gyulölés — odium (Si dicere liceret potius oditio
 vide animadversionem ad *gondolat*.)

H

habozás — fluctuas
 ha-hogyság — conditio (particula conditionalis
 Hungaris est: Ha; Hogyha, vel Hahogy, si,
 quodsi. Non est. Non est ratio, cur non possim
 condere ex talibus particulis substantiva, ut id
 Latini fecere; ex g ex *Heri* — hesternus; cum
 aliquim ita derivato voce naturam rei exacte
 excrimant.)

hajlandóság — propensis
 hál-adóság — gratitudo
 halló-in — nervus acusticus
 harag — ira
 hártya — tunica
 hathatatlan — inpenetrabilis-e
 hát-mai — nervi dorsales
 hatok — ago (Physica) (Szívemre hatot; egit in cor meum) Hinc
 hatás — actio (Suid actio significet, relate ad appetendi et adversandi facultatem, dicemus inferius)
 hatható — activus-a-um (ez hatható ember; est homus activus.)
 hathatóság — activitas
 helyhezlet — situs. (In bono situ . . . ; jó helyhezletben vagynak mindenek.)
 hig — fluidum
 hihető — credibile — probabile
 hintázás — oscillatio
 homályos kép — idea obscura
 hozalt-velő — medulla elongata (Nem hozallom ezen ember beszédjét; non capis sodium ex longo hujus . . . sermone. Hozallott beszéd, sermo prolongatus
 ideg — indo (A kézijön levő szijat is, vagy hurt idegnek mondjuk. Est caro tendinosa; ideges hus.
 jegy — nota — symbolum. (Iter docendum puens dicimus: Hoc bene tibi notes, velim; ezt jól megjegyjezd. — Dum armentarii per incisiones diversas, in auriculos pecorum factos, pecora unias oeconomi ab alterius distinguere volunt, sic loquuntur: *Ez a marha ilylyen jegyben vagyon* — Sponsaliorum contractorum nota characteristic Hungaris dicitur *Jegy. Jegyben vagyon — el vagyon jegyezve.*
 jel — signum (signum datum é; jel adatott, adódott).
 jelenség — phenomen (Ersinung) vide *tünemény*
 jelenséges — empyricus-a-um
 jelenségtelen — tale quid, quod a é phenomenon
 jelenségtelen — in empyricus
 illetvény — relas (nulla mihi ad hanc . . . é relas; *Ez engem éppen nem illet*) vel köz. *nints közöm hozzá.*
 imígyitem — modifices (modus, quod aliquid fit, Hungaris audit *igy, amígy, amígy* Hinc
 imígyítés — modificatio
 imígyített — imígyítődött — modificarus-a-um
 imígyesedem — modifcor (nutro-passivum)
 inak eresztékjei — processus nervorum
 inas-hig — fluidum nerveum
 indúlat — affectus
 indúlatos — affectuosus

inger — elater (derivatur ab *ingerlem* . . . Ad exemplum *vezér ex vezérlem.*
 jóakarát — benevolentia
 irigység — invidia
 ismét-ítem — repetó (repeto idem é ac itero. Itero derivatum é ex Iterum, quod Hungaris est *ismét*
 iszonyodás — horror
 íz — articulus (*ízenként* — articulatum)
 íz — gustus (illud breve, hoc vero longum est)
 ízesült — articulatus
 izkény — aesthesis — aesthetica
 izkényes — aestheticus-a-um
 ízlés — sensus gustus
 izló in — nervus gustatorius
 jövevény ösztön — stimulus — instinctus adventiti-
 tius

K

kedv — animus . . . nints kedve
 kegyesség — klementia
 kellemetesség — gratum
 kellemetes — gratus-a-um
 kellemetlenség — ingratum
 kemény test — corpus callosum
 kengyelke — stapes
 kény — arbitrium (vivit pro arbitris; *kényjére él*)
 kénytelen — necessarius-a-um) . . . *telen fit eius* oppositu
 kép — idea (Ipsa vox Graeca non aliud, quam iconem, imaginem . . . Posset forte etiam lün dici, ex: *Szembé-szembé tünt*, v. ige ex: *a gyermekket megigézte*. id est oculus . . . in vultum infantis desigando, fortem eius imaginem atio impressit. — Péld. *Benyák is igének* mondgya ezen Görög Szónak értelmére nézve, melyly esetben: *az ige testté lön*, nem tézsen szavat, hanem idea intellectus divini)
 képes — idealis-e
 képek-rendgye — series idearum
 képzetés — imaginatio
 képzelet — ideale (Ideal) imaginatum quid
 képzemény — phantasma
 kerenge — Labyrinthus. *Tömkeleg Szabó Dávid*
 kerengés — circulatio
 keserűség — maeror
 kétségbe esés — desperatio
 *kivány — appetitio
 kíványosság — desiderium
 kis agy — cerebellum
 kinevetés — irrisis
 kis-szívűség — pusillaminitas
 Kísztés — irritatio (*Tsiklandósság*)
 Kísztóság — irritabilitás
 kiterjedés — extensus

kiterjedt — extensus-a-um
 költő tehetség — facultas singendi. *Költhetőség*
 könyörületesség — comiseritatio
 következmény — resultatum
 kórtér — circus
 köz (közöm *vagy*on hozzá)
 közvetlen — immediate (*középszeretlenül*)
 közvetlőleg — (közép szeresen) mediate
 kül — superficiens (ex kül -ső)
 kül-szabás — forma rei alicujus
 külső érzés — sensatio externa

L

lankadt — debilis-e
 lap — superficiens plana
 látomány — visio
 látomás — vizionárius
 lehetőség — possibilitas
 lekötélkezés — devotio
 lélek — háza — sedes animae
 lélekmény — psychologia (finem vocis tudomány
 considerando, forsitan non incepte rederentur
 multa . . . oitia forte scientiarum nomina ead-
 dem terminatione, rationem temen in Hungari-
 co vocalium radiculum habendo: sic scientiam
 de . . . tunc diceremus *Lélek-mény*, non vero
Lélek-tudomány, scientiam vero de sapientia,
 jam Philosophiam *Böltselkedmény*)
 lélek-tudomány — psychologia
 léleket — spiritus
 lélek vizsgáló — psychologus. *Lélekmész*
 lelki-esméret — conscientia moralis
 létel — existencia
 löny — ens (ex esse lönni)

M

megemlékezet — reminiscencia
 megfeszült — intensus-a-um
 meggondolat — reflexió
 meghatározom — determino
 megkívánás — appetitis (vide kívány)
 megutálás — aversatio (vide utály)
 mekkoraság — . . . (Ezt Nagy érdemű Dugonics
 András Tudákosságából költsönöztem)
 menedék-szabás — lex directionis (forte magis
 genuinum esset *Arány-szabás*)
 menykő-hig — fluidum electricum (forte melius
 ect. villám hig. Verum et *Menykő-hig*, et
menedék-szabás rejecit auctor, et quidem non im-
 erito, quia naturam rei voces illa aut non
 redentur directe exprimere, aut ad eam expri-
 mendam satis artae v. sunt
 mérhetetlen — immansus

mindenség — universum
 miség — materia (*mi, holmi, akármí*)
 *mozdító-in — nervus movens
 műszer — organum (quasi instrumentum actionis)
 műszeresség — organizatio
 műszeres test — corpus organicum
 műv — effectus
 műv-ok — causa philosophica (quasi ratio effectus)
 műv-okos — causalis
 műv okosság — causalitas

N

nagy-szivűség — magnanimitas, animositas
 neheztelés — indignatio
 nem érzékenyen — insensitivus
 nem ugýtva — negative
 nyak tsigának inai — nervi cervicis
 nyelvnek inai — nervi lingualis
 nyom — impressis (quibus dam etiam vestigium
 dicitur nyom, quam vis hoc nomine proprie
 nyomdok significaretur.)
 nyomat — pondus (ex *nyomok* pondero, dici etiam
 posset *nehezék* ex verbo *nehezölek*.)
 ohajtás — cupiditas
 ok — ratio (. . . irrationale vocamus *oktalan állat*,
 ergo rationale dici *okos*, et ratio — *ok*)
 ok-fő — principium rationis (sicut kut-fő)
 okoskodás — ratiocinicum
 okos lélek-mény (-tudomány) psychologia ration-
 lis
 orló felleng-ész — genie compitatorium

P

por-szem — atomus (Hoc vocabulo usus jam
 Pétzeli)
 portzogó — cartillago
 pörölye — malleolus

R

reménység — spes
 rémulés — consternatio *Rém* = Lemur Dugonits
 rendes emlékezet — memoria discursiva
 rendesség — symetria (auctor ipse rejecit)
 rend — series, job *sor*
 rész-kép — idea partialis
 rettegés — pavor
 retze-szabásu — retiformis
 rokolyos tételek — propositiones affines (auctnr
 rejecit)
 rosز akarát — malevolentia
 rugó — elater
 rugosság — elasticitas

S

szabad — liber-a-um
szabad kény — libera arbitrium
szabadság — libertas
szagló-in — nervus olfactorius
szaporítás — propagatio
szaru-hártya — tunica cornea
szégyenülés — pudor (potius pudore affectio, nam pudorem significat Szégyen)
szem-hártyák — tunicae oculi
szer — proportius (Dugonics)
szerelem — amor specificus
szeretet — amor
szintítem — imitor (derivatum ez szintén úgy; eodem modo szintűgy teszi ez, mint amaz a képet; denot imitationem)
szintítés — imitatio
szomorúság — tristitia
szózatoss — vocalis
szörnyű — immanis
szövés — retiformis — implexus
szövetség — nexus

T

taglat — analysis (quatenus opponitur synthesi)
tag-mód — methodus analytika
tapasztalás — experientia, experimentum (ultima non videtur rite exprimere)
tárgy — objectum (vide előzmény)
társalás — associatio
társ-kép — idea associata
tartalék — vasa corporis
tartós — durabilis-e
tartósság — durabilitas — duratio
távogat — distantia
téboly-inak — nervi vagi
tehetség — facultas potentia
tér — spatium
termés-kép — idea innata (Dicimus termés-kő — lapis v. atre, sed natio factus)
természeti mérséklés — temperamentum
természet törvényei — leges naturae
termő tehetség — facultas productiva. teremhetőség
tudós felleng-ész — genie scientificum
tudtom — axioma (Dugonics)
tsele — praxis (derivatum ex tselekszem)
tseles — practicus-a-um
tseles-felleng-ész — genie practicum
tsele-tétel — propositio practica
tsudálás — admiratio
töb-nyomat — superpondium
tün — idea
tünemény — pheomenon

U

úgyitva — affirmative (derivatum ex Úgy, quo Hungari aliquid adfirmare solent)
úgyítom — adfirmo
újra termő tehetség — facultas reproductiva
uralkodó kép — idea dominans
utály — aversatio (ex utáalom aversor)

V

valóság — essentia
véghetetlen — infinitus-a-um. — végetlen
végezés — conclusio (potius finitio. Conclusio rectius diceretur béfejezés, dicitur quidem conclusum [rectius decretum] est; el vagyon végezve)
vegyülék — ingredientia (commixtum quid)
vegyült-kép — idea confusa (Hujus oppositum est idea distinct quam ... ki-vált-kép, mert a vegyült képek közül mintegy ki válik)
vékony levegő — aether
velünk-született — nativus-a-um
vidámság — hilaritas
vigasság — laetitia
világos-kép — ideae clara
villám — fluidum electricum
virgontz-ész — Jugenium
vizgálat — observatio
viszszált-szer — proportio reciproca
viszontagos-szer — idem
vitatom — demonstrato (et nem vittatom, nam prima natura aliqua sua longa est)

Ö

önnön érzés — sensus imitimus
önnön esméret — cognitio sui
önként — sponte (önözlet)
önkény — liberum arbitrium (spontaneitas)
önség — spontaneitas
ön v. önnön szeretet — philantia
ösz-hang — harmonia (huic opponitur visz-hang echo) portius vegy-hang — disharmonia
öszmény — systema (non inepte, ut mihi videtur, reddi etiam posset rendelet)
öszton — instinctus
öszvellet — synthesis (et in Graeca lingua eadem é vocit significatio.)
öltöny — objectum (derivatur ex ötlök. Szemembe öltött. ... meis objectum est. Aut ötlvény v. tárgy. Vide előzmény — tárgy.
öszinten — simplex (potius in morali significatione vide egy-ügyü) Hinc
öszintenitem — simplifico

Ü

Üllő — incus
 üreg — vacuum
 ütközet — conflictus

GYÁRFÁS ÁGNES

Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja. Ifjabb Cserey Farkasnak (1773–1842) 1806-ban, Nagyváradon jelent meg *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című könyve. A mű mint könyvészeti ritkaság önmagában is figyelmet érdemel¹, de nevelésfilozófiai tartalma miatt is fontos dokumentuma a 19. század első évtizedének. Akkor értékelhetjük igazán e munka felvilágosult szellemű reformjavaslatait, ha arra gondolunk, hogy alig néhány évvel a jakobinus mozgalom elfojtása után íródott, olyan időszakban, amikor a francia felvilágosodás íróit még emlegetni sem igen lehetett. Cserey a „közrendű ember megvilágosítására” irányuló eszméinek fejtegetése közben gyakran hivatkozik Voltaire-re, Rousseau-ra. A „megvilágosítás” egyetlen módját az oktatásügy reformjában látja. Minden állampolgárra kiterjedő rendszeres, tartalmában és módszereiben korszerű, anyanyelvű oktatást követel. Ezúttal azonban nem e fontos és eddig méltatlanul mellőzött mű tartalmáról kívánunk részletesebben szólni, hanem a könyvnek a kortársak körében kiváltott visszhangját szeretnénk ismertetni.

Cserey 1805 áprilisában — ismeretségük kezdetén — ír Kazinczynak arról, hogy a falusi neveléssel foglalkozó „vélekedéseit” Nagyváradon nyomtattatja. A mű csak a következő év őszén jelenhetett meg, ami a korabeli viszonyok között, amikor is egy-egy könyv nyomdai átfutása alig néhány hetet vett csak igénybe, arra vall, hogy cenzúra-problémák merülhettek fel. Erre utal a szerzőnek Kazinczyhoz írt levele, amelyben elkéseredett hangon panaszolja: „Az én Nevelésről írt Munkácskám nem csak telyes hibákkal nyomtattatott N. Váradon, hanem még most látom, hogy a censor ki hagyta belőle vagy ki törölte azt, a hol példákkal mutatom meg, hogy se a régi, se az újabb időkbé történt revolútiókat soha se okozta a köz rendű embernek meg világoztása: nagyon sajnálom eszt és meg is fogom támodni censor Uramat, nagy praefidentia az tőlle, hogy más ne tudgya, mit szabad a mi Monarchiánkba írni, aki oly kényes matériához mer szállani mind az, bizonyosan tudgya azon illendőséget, melyel írni kell.”² Nyilvánvaló, hogy a „revolútiók”-ra való hivatkozás miért nem kerülhetett be a nyomtatott szövegbe, miért nem volt tanácsos akkoriban a nép kiművelése, felvilágosítása és a forradalmak közötti összefüggéseket kutatni.

Jellemző a korabeli cenzúraviszonyokra az is, hogy nemcsak töröltek a szerző munkájából, hanem önkényesen hozzá is tettek. Cserey Kazinczynak azt is panaszolja, hogy „... a hol a falusi gyerekeknek tanítandó számvetést emlitem, oda be csuszatták egy kóborló Kács nevű Papnak sületlen Munkáját, meg vagyok ez által is nagyon bántódva.”³

Közben Kazinczy is — miként több barátja, akiknek Cserey a megjelent könyvet elküldte — kézhez kapta a munkát. Levelében elismeréssel ír róla, de a hazai viszonyok között nem jósol neki nagy sikert. „Munkádban sok szépet láttam, örvendtettem nevednek, de azt kérdeztem magamtól, ha az olyannak van e sikere? Bizonyosan nincs! Lám reád is reád ijeszte az Erdélyi Censor! Azonban van, nincs, a jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát. A jó mag néha a sziklák közt is talál repedést, s gyökeret ver. Az emberek meg vannak varázsolva, az emberi nemet emelő szándékokat nem szeretik teljesíteni, vagy azért

¹ CSEREY Farkas: *A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés*. Nagyvárad 1806. 90 l. — A könyv nagyobb könyvtáraikban sem igen található. Az általunk használt példány a Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárából való: oda 1807-ben került, miként ezt „A S. Pataki Anya iskola könyve 1807.” bejegyzés bizonyítja.

² Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. aug. 12. Kaz. Lev. IV. 265.

³ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. okt. 27. Kaz. Lev. IV. 385.

mert időtlen bölcsességek s gravitások kerüli a szokatlant, ha szép is: vagy azért, hogy a más Plánját teljesítvén azé ne légyen a dicsőség.”⁴

Cserey válaszából az derül ki, hogy ő is tudatában van a könyvére váró sikertelenségnek. Világos előtte, hogy a népoktatás korszerűsítésére irányuló reformelképzelések nem válhatnak valóra a korabeli Erdélyben. Számára elég, hogy jót akart, és a hozzá hasonlóan gondolkodók — mint Kazinczy is — elismeréssel nyilatkoztak róla: „Midőn én a pennát kezembe vettem a Falusi Nevelés módgyáruul való vélekedéseimnek le írásokra, már akkor tudtam, hogy ily intézetem siker nélkül marad, mert ismertem Hazámba az ily nem mindennapi gondolatok ki vitelére elégtelen cultura minéműséget, és ismertem azokat is, a kiktől füg annak végre hajtása, és teljesítése, azomba elég nékem azon meg győződés: hogy igazán jóra törekedtem, és olyanoknak helybe hagyások, mind Te vagy kedves Barátom.”

Hogy nem vesztette el kedvét, bizonyítja az a terve, hogy e témát a jövőben még folytatni kívánja: „Én meg nem csüggedek e tárgyba tovább is munkálódní és mihelyt üres időm léssen, a mely tudományok tanítását javallom Vélekedéseimbe, azokat rövid summázatba a falusi oskolákhoz szabva, le írom, a religiót kivéve, mert Theológiám nagyon különbözik az azt thalarisba hirdetők theológiájátul és meg vallom, az Istent másképp ohajtanám meg ismertetni, mint ahogy ők le írják.”⁵

Kazinczy december 29-én írott levelében újra foglalkozott Cserey könyvével és ismét elismerően nyilatkozott:

„... ha én volnék Fejedelem, Téged tennélek az Erdélyi falusi oskolák Igazgatójának. Szép és dicső dolog a Haza jövődő boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben lévő talentumot, és azt mívelésbe hozni, hogy idővel nagy fényű tagja légyen a társaságnak...”

Saját, a jozefinista időszakban kifejtett nevelésügy tevékenységére visszaemlékezve írja barátjának: „Melly dicső dolog volt akkor vigyázni az apróbb oskolák előmeneteléért, midőn Swieten azt a Plánt fogadtatá el Józseffel, hogy egy Társaság tagjainak, egy Haza polgárjainak egyformán kell neveltetni, és így a Fejedelmet arra veheté, hogy az Oskolák misceláltassanak, az — az: ugyan azon oskolába Catholikus, Lutheranus és Református Tanítók és tanítványok is légyenek.”⁶

Cserey Farkas Mártonfi József erdélyi püspöknek is elküldte művének egy példányát. Mártonfi maga is foglalkozott nevelési kérdésekkel, ő volt az 1781-ben kiadott, az erdélyi iskolaügyet szabályozó Norma Regia szerzője. A püspök első levelében dicsérte a munkát, sőt saját korábbi gondolatait is felismerni vélte benne. Azt írta, hogy régebben intézményes népoktatást követelni nem lehetett: az ő hasonló tárgyú művét (*Közönséges rendtartás a falusi oskolák számára*) „... még az akkori Püspök is üldözte, oly nagy véték volt akkor józanon gondolkozni”.

Annál érdekesebb, hogy egy későbbi levelében mégis bírálta Cserey könyvét azért, mert Voltaire és Rousseau eszméit hirdette, amelyek szerint nem az „igaz” megvilágosodást szolgálják: „Ugyan kívánom a Mélt. Urnak azon tudós munkáját látni, melybe meg mutattya, miben és mennyibe segítette Voltair, Rousseau s.a.t. az igaz megvilágosodást.” Cserey erre csak ennyit válaszolt: „Én pedig ezen dissertatiót meg nem írom, hanem tessék eő Excjának róllok hinni, a mit tetszik — én is magamra nézve azt mivelem...”⁷

Kazinczy, aki Csereytől értesült az előbbi levélváltásról, megdicsérte barátjának „philosophushoz illő egyenességét”.

„Püspökötök azt várja Tőled, hogy mutasd meg, miben segéllették ők elő az igazi Megvilágosodást: én viszont azt várnám, hogy azt mutassa meg, hogy mint lehet azt eszes embernek... kérdésekbe hozni. Ha Rousseau soha egyebet nem irt volna is a Confessiojinál már igen nagy és fontos szolgálatot tett volna azoknak, akik kiválasztva vagynak reá ismerni az igazra. Hát ezen felyül Emille! Hát a philosophiai igazságokkal rakva lévő Nouvelle Heloizzel! Voltairnak nem kell olvasni a Közönséges Historiáját: de

⁴ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1806. dec. 7. Kaz. Lev. IV. 417—418.

⁵ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 21. Kaz. Lev. IV. 436.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 452—454.

⁷ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1806. dec. 29. Kaz. Lev. IV. 448.

nem nagy szolgálat volt-e az, hogy ő a Sur la Tolerance-t írta? De Püspöknek így kell szólni, így kell gondolkodni!”⁸

Cserey válaszában Mártonffi Voltaire-re és Rousseau-ra vonatkozó megjegyzéseit püspöki hivatalával menti és magyarázza: „... Ha egy Püspök láttya is valóságát az illeten igazságoknak, ki nem fejezheti érzéseit a szerint, mint azokat lelkébe befogadta, és valóba kár, hogy ezen igenis igaz tekintetből a leg nyiltabb eszűnek is kép mutatóskodni kell a thalarisba.”

1807. február 21-én, a *Hazai Tudósítások*ban ismertetés jelent meg Cserey könyvéről a Könyvvizsgálók című rovatban. A bíráló elismerő hangú és hangsúlyozza a mű fontosságát abból a szempontból, hogy szembe mert szállni a népoktatással kapcsolatos konzervatív felfogással:

„Ezen kisdéd munka a Királyi Fő Kormány széknak vagyon ajánlva. Célja az, a mit Titulusa visel, hogy a Falusi nevelést jobb lábra állitassa N. Erdély Országban. Mintegy Bévezetésekképp mutatja meg, hogy szükséges is, hasznos is a Falusi Embernek jobb nevelése. Megfelel azon gyáva Nyomorgatóknak, kik magok a setétségnek fiai lévén, mindent homályban tartani igyekeznek. Javallása abban áll, hogy a Földmivelő állapotjához alkalmaztatott oktatásokat vegyen, mely által polgári kötelességeinek tellyesítésére annál később leszen, mennél nagyobb könnyebbitéseket érez tulajdon hasznának megszerzésére. Azért ezen tárgyaknak előadtatásokat kívánja: A Vallásbéli oktatás. — Az Erkölts és Okosság tudományja. Az Olvasás. — A szép és helyes Irás — A Számvetés. — A Földleírása. — Természet Historiája — Természet tudományja. — A Mezei Gazdaság. — Az Egésségről való oktatás.

Mint hogy pedig erre jó Mester, alkalmas hely, és fizetés kívántatik, arra ébreszti Hazafiait, hogy e végre egy kis áldozatot tenni ne késsenek, hanem jobbágyaiknak nemtsak Urai, hanem attyai is légyenek. Azon okra nézve ezen iskolák igazgatását a Földes Urakra kívánja bizni, és a Mestereket készíteni s a Cantor vagy Egyházzolgája hivataljától elfogni óhajtaná, de a Mezei gazdálkodástól is, ki vévén némelly kis gyakorlásokat, melyek a Gyermekek oktatására czéloznának. Az oskolai rendről, fényitékről jó tanácsokat emleget. De ezek már bővebben megtaláltatnak a M. Országi Ratio Educationis, s több Német könyvekben. Nem lehet jobb tanács, mint, hogy kiki állapotjához képest neveltessék, és tsak azok, kik különös elmebéli tehetségekkel birnak, botsátassanak a Deák iskolákba. Az ilyen falusi nevelés nagy figyelmet érdemel, nem is lehet Európának mostani állapotjában kár nélkül ezt elmellőzni: de a dolog fontosságához képest ez igen rövid munka. A Szerzőnek mindazáltal méltó bletsületére válik, hogy e dologról nyilván kívánt szólni. Ez megmutatja az ő szívének azon Nemes indulatját, mely ember társainak boldogítására törekedik.”⁹

Kazinczy március 1-én kapta kézhez a *Hazai Tudósítások*nak azt a számát, amelyben e recenzió megjelent. Csereyhez írt levelében örömmel említi, hogy a lap által közölt első recenzió éppen barátja művéről szól. Kiemeli, hogy a recenzor bölcsen járt el, amikor nem elemezte a könyv bevezető, filozófiai részét, mert így nem adott alkalmat a francia felvilágosodás íróival kapcsolatos konzervatív megnyilatkozásokra.

„... Érdeme szerint van megdicsérve, bővebben róla s foglalatjáról szólni talán nem is lett volna tanácsos, hogy valaki ismét fel ne akadjon a Voltaire és Rousseau nevén.”¹⁰

Cserey Farkas a bírálónak a könyv terjedelmét illető megjegyzésére hivatkozva, ezt írta Kazinczynak:

„Tudnék én ezen Tárgyrol sokat írni, de nem tartom tanácsosnak mindent mégcsak beszédbe is ez iránt előhozni, ami ugyan szent igaz, de éppen azért, mivel oly nyilvánosságosan igaz, sokan fen akadnának a mondáson. Had érvünk előbb meg, és addig csak röviden, mentül rövidebben szóljunk az Igazrul.”¹¹

FEHÉR KATALIN

⁸ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. jan. 24. Kaz. Lev. IV. 468—469.

⁹ *Hazai Tudósítások*. 1807. febr. 21. 122—123.

¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak. 1807. márc. 2. Kaz. Lev. IV. 505—506.

¹¹ Cserey Farkas levele Kazinczynak. 1807. márc. 21. Kaz. Lev. IV. 528.

Az Országos Színészeti Tanoda könyvtárának megalakulása. 1863. május 10-én királyi kézirat rendeli el az Országos Színészeti Tanoda felállítását, de a tanítás megkezdéséig még majd két évet kell várni.

1864. július 21-én Egressy (Gábor Radnótfáy Sámuelhez a Nemzeti Színház intendánsához intézett levelében olvashatjuk, hogy színházi iskolánk fölterjesztett alapjaira még mindig Bécsben van, pedig már nálam jelentkeztek néhányan, akik oda tanítványokul belépni szándékoznak". 1864. november 6-án nevezik ki Festetics Leót a Tanoda főigazgatójává. Ettől kezdve az előkészületi munkák intenzívebbé válnak. 1864. december 15-én fejeződik be a beiratkozás és a 101 jelentkező közül a drámai szakra színésznek 26, az operai szakra 29 növendéket vettek fel. A felvett növendékek közül azok, akiknek már valamilyen kapcsolata volt a színházzal másod- vagy harmadéven kezdehték meg tanulmányaikat.

A tanoda személyzete 11 fő, ebből 8 tanár. Az intézet fenntartására az országos alapból 10 000 forint segélyt utaltak ki. 1865. január 2-án tartják az első ünnepélyes évnyitót, január 9-én az Újvilág utca 16. sz. alatti épület második emeleti helyiségeiben megkezdődhetett a tanítás. A tanulmányi idő 3 év.

Az első érvényben lévő, de csak kivonatossan ismert alapszabály értelmében a drámai szakon a következő tárgyakat oktatták: Elméleti tárgyként: 1. Magyar nyelvtan, 2. Verstan, 3. Költészetten, 4. Esztétika, 5. A hazai és egyetemes történelem, tekintettel a különböző korszakok jellemére, nevezetesebb színműveknek alapul szolgáló történelmi eseményekre, és egyéniségekre, kapcsolatban 6. Népisme és régiségtani tájékoztatással, különösen 7. Jelmez ismével, 8. Mitológia. 9. Illemtan, 10. Tapasztalati lélektan, 11. Dramaturgia. Gyakorlati tárgyként: 1. Szavalat, 2. Arc- és tagjáték, 3. Szerepek és egész színművek magyarázata és előadása, 4. Vívás, 5. Tánc.

A tanári kar az első, jegyzőkönyvben is rögzített megbeszélését 1864. december 8-án tartotta. A főigazgató felkérte a tanárokat, hogy az alapszabály értelmében egymás között osszák fel a tantárgyakat, állapodjanak meg, és az általa kidolgozott tanrendet a következő tanári gyűlésen véleményezzék. A következő, december 16-án tartott tanári gyűlésen Egressy Gábor ismerteti a tanári karral közösen kidolgozott tervezetet. Feltételezhetően ezt a „tanrendet” olvasta fel a titkár a tanévnyitói ünnepségen is.

Paulay Ede „Visszapillantás”-ában a tanítás módszerét a következőképpen jellemzi. A tanítás gyakorlati, az elméleti tárgyakat a színészetre alkalmazva röviden tanulják a növendékek. A magyarázatok és fejtegetések mindig a betanulandó szerepre vonatkoznak. A dráma előzetes elmagyarázása után a növendékre van bízva szerepének felfogása és értelmezése. A hibákat a tanári korrigálás után a növendéknek kell kijavítani, addig kell próbálnia, „míg az igazít megtalálja”. A „tanrend” szerint a drámai tanárok: Gyulay Pál igazgató 12, Egressy Gábor 14, Szigeti József 14 órát tartottak hetenként.

A létesítendő tanodai könyvtárat lényegében ezeknek a feladatoknak megfelelően kellett szervezni. Egyrészt arra kellett törekedni, hogy az állományban mind több olyan mű legyen, amelyet az oktatásban fel lehet használni, tehát a tantárgyakhoz kellett igazodni, míg a működést az alapszabályok határozták meg. Feltáró munkára ebben a korai korszakban még nem gondoltak.

A könyvtárra utaló első jelenleg ismert feljegyzés a MTA 1864. november 28-i ülésének jegyzőkönyvében található. A könyvtár szervezésére, létrehozására vonatkozó első feljegyzések a Tanoda jegyzőkönyvében találhatók.

Bár a könyvtár létrehozását az egész tanári kar fontosnak tartotta és ebben tevékenyen részt is vett, a feladat megvalósulása azonban nemesak a szándékon múlt, hanem a körülmények nagymértékben befolyásolták. Mint Szigligeti írja, magyar nyelvű szakirodalom úgyszólván nincs, a külföldi irodalom használata pedig nemesak azon múlik, hogy lefordítják vagy nem, hanem a magyar nyelvnek megfelelő alkalmazása nehézségbe ütközik. Így történt, hogy azok között az első művek között, amelyek a könyvtár alapját képezték, magyar nyelvű munka nem volt.

Az első tanári gyűlésen a főigazgató bemutatta az általa kiválasztott és megvásárlásra javasolt munkákat. Ezeknek a műveknek a jegyzéke a Tanoda jegyzőkönyvében fennmaradt. A jegyzék hét mű szerzőjének és címének leírását adja.

Ezek közül eredeti példányban már csak két mű van meg állományunkban. A jegyzéken szereplő sorrendben a második mű Friedrich Altmann: *Die Masken des Schauspielers*. Berlinben adta ki Eduard Bloch. Az előző 1864. évi keltezésű. A harmadik mű Ludwig Weisser: *Bilder-Atlas zur Weltgeschichte*.

1860—1868 között Stuttgartban megjelent mű kétkötetes. Megvan még, de már nem eredeti példányban Albert Kretschmer *Die Trachten der Völker* című műve is, de nem az 1864. évi, hanem az 1882-ben megjelent második kiadás, amely eredetileg a csornai Prémontrei Székház Könyvtárának tulajdona volt és az ötvenes években kerül a Népkönyvtári Központon keresztül a könyvtár állományába. Az eredeti példány sorsát nem ismerjük, annyit tudunk, hogy az 1949-ben felfektetett új leltárban a mű már nem szerepel. A jegyzéken szereplő első mű Heinrich Theodor Rötischer: *Die Kunst der Dramatischen Darstellung* c. 1864-ben kiadott művének hasonló a sorsa az előzőhöz, azzal a különbséggel, hogy egy átletározással hosszabb ideig volt meg az állományban. A jegyzéken utolsó három tétel zenei tárgyú mű, ezek a harmadik átletározás leltárkönyveiben már nem szerepelnek.

Ugyanezen a tanári ülésen a főigazgató javaslatokat kért, hogy milyen további szakkönyveket, képeket szerezzenek be.

A következő tanári ülésen, december 16-án, Egressy Gábor felolvasta a tanárok által megvásárlásra javasolt könyvek és képek jegyzékét. A javasolt könyvek beszerzésével a főigazgató is egyetértett, de a képek megvásárlását későbbre halasztják. Ezeknek a műveknek a jegyzéke nem maradt fenn, de tudunk olyan műről, amely a jegyzéken szerepelt, mert Egressy Gábor, bár a képek megvásárlását későbbre halasztották, külön javaslatot tett „Schneider, L. jelmezkép-gyűjteményének” megvásárlására, amelynek tulajdonképpen címe *Galerie der Costüm*, Berlinben Winckelmann és fiai adták ki. Ez a mű megvan az állományunkban.

A december 24-i tanári ülésen ismét megbeszélés tárgya a tanárok által beszerzésre javasolt művek. A főigazgató egy meg nem nevezett könyvkereskedővel áraztatta a jegyzékre felvett műveket és most a költségkihatásokkal együtt fontolóra vették, mit kell feltétlen beszerezni. Úgy döntöttek, hogy néhány mű beszerzését későbbre halasztják.

Paulay Ede a „Visszapillantás”-ában azt állítja, hogy a tanácskozásokon megtárgyalták „a tanodai könyvtár részére választandó könyvek kijelölését...”, de a Tanoda jegyzőkönyve szerint az ezután következő tanári gyűléseken már nem foglalkoztak könyvbeszerzésekkel, legalábbis a következő néhány évben nem.

Egressy Gábor az 1864. december 8-i tanári gyűlésen jelentette a főigazgatónak, hogy érdeklődésére az Akadémia közölte, hajlandó a kiadásában megjelent művek közül a tanoda rendelkezésére bocsátani a szükségeseket.

A december 16-i tanári gyűlésen Gyulai Pál már arról tájékoztat, hogy az Akadémia ajándékozási szándékát jegyzőkönyvileg határozatba foglalta és Egenberger akadémiai könyvtárus már utasítást is kapott, hogy a kiválasztandó könyveket állítsa össze. Ezek szerint a két tanári ülés között már megszületett a döntés, hogy mely művekre van szükség és ezeket a műveket Egressy Gábor még december 16-án elhozatta, bár ebben az időben folytak a felvételi vizsgák is.

A Tanoda főigazgatója megbízta Gyulai Pált, hogy az Akadémia jegyzőkönyvi kivonatát kérje ki, de Csengery Antal, az Akadémia helyettes titoknoka a kivonatot nem adta ki és tájékoztatta Gyulai Pált, hogy az ajándékozás csak az addig megjelent művekre vonatkozott. Az Akadémia 1864. november 28-án tartott 36. ülésén hozott határozatot, s ezt a határozatot a jegyzőkönyv 266. pontjában a következőképpen rögzítette:

„Ugyancsak a jegyző jelenti, hogy a most alakuló nemzeti színházi iskola részére is kérnek némely akadémiai kiadványokat.

A jegyző felhatalmaztatott, hogy a kért könyveket, amennyiben azokból még felesszámú példányok lennének, a nemzeti színházi conservatorium részére utalványoztassa az akad. könyvtárusnál.”

A december 17-én folytatódó tanári gyűlésen Gyulai Pál javasolja a főigazgatónak, hogy levélben forduljon az Akadémiához.

A levél így szól:

„Tekintetes Tudós Társaság!

Gyulay Pál, és Egressy Gábor urak által értesülvén a Tekintetes Tudós Társaság azon nemes határozatáról, mely szerint a kiadásában megjelent, és intézetünk czélját előmozdító könyvek egy egy példányát a tanodai könyvtár részére ingyen átengedni kegyeskedik: kötelességemnek tartom a Tekintetes Társaságnak e pártfogását a tanoda nevében megköszönni.

Egyszersmind azon kérelemmel járlok a Tekintetes Társasághoz, hogy jövőben megjelenendő kiadásai közül is az e szakba vágó könyvek egy egy példányát a színészeti tanoda részére ajándékozni szíveskedjék.

Pesten, 1864 évi Decemb. 27-én

A tekintetes Tudós Társaságnak

köteles szolgálja

Tolnai Gróf Festetics Leó
a magyar színészeti tanoda
főigazgatója”

Gyulai Pál javaslatára hasonló kéréssel fordultak a Kisfaludy Társaság elnökéhez is, Eötvös Józsefhez. Hogy a Kisfaludy Társasághoz intézett kérelemnek mi volt az eredménye, nem tudjuk. A Társaság korabeli kiadású művei megtalálhatók a könyvtár állományában, de beszerzésük forrása ismeretlen.

Az Akadémia azonban a Tanoda kérésének megfelelően az ajándékozást a jövőre nézve is kiterjesztette, s ezzel tulajdonképpen válogató jogot adott a Tanoda könyvtárának.

Egy 1865. január 7-én a Tanoda főigazgatója Csengery Antalhoz írt levelének eredményeként az Akadémia ismét „8 kötet eredeti és 13 kötet külföldi fordított színművet” ajándékozott a tanoda könyvtárának. Ugyanebben a levélben kérték az „Akadémiai nagyszótár”-nak eddig megjelent füzetait; Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, s megjelent kötetei az állományunkban megvannak.

Az Akadémia ajándékozásaira vonatkozó adat húsz évvel későbbi, a Tanoda 1884/85. évi évkönyvének kötetéből való, s e szerint az Akadémia addig 73 művet, vagyis 180 kötetet és 6 füzetet ajándékozott a Tanoda könyvtárának.

Tudomásunk van még néhány egyéni ajándékozóról is, mint például Egressy Gábor 1864. december 24-én felajánlja a könyvtár részére „Vecellio római és olasz képtárának 1. kötetét” és a „Magyar színházi lap egy évi folyamát”. A Lapról és Vecellio művéről annyit tudunk, hogy az 1883-ban kiadott nyomtatott katalógusban még szerepelnek, de későbbi sorsuk ismeretlen. Cesare Vecellio: *Costumes anciens et modernes* c. munkájának mindkét kötete megvan az állományban, de ez valószínűleg már nem azonos Egressy Gábor példányával.

Csengery Antal rendszeresen megküldte a könyvtár részére a *Budapesti Szemle* köteteit, s azok ma is szinte hiánytalanul megvannak.

A könyvtár állományának részeként alakult ki egy kézirásos dráma- és szerepállomány is, az úgynevezett „színműtár”, amelynek egy részét a rendező és sűgőpéldányok képezték. Paulay Ede szerint tíz év alatt ez az állomány 1000 kötetnél is többre növekedett, de 1884-ben Várady Antal már csak 750 szerepről és 60 sűgőkönyvről tud. Ez a kézzel írt anyag származást tekintve rendkívül változatos. A jelenlegi állományban található több olyan darab, szerep, amely az ország különböző részeiben működő színtársulatok szerepkönyvei, sűgőpéldányai és szerepei.

A könyvtár állományára vonatkozó első adatok Paulay Ede „Visszapillantás”-ában található 1874-ben a könyvtár állománya a kézirásos színműtárral együtt 2018 kötet.

Az állományba vett művek tulajdonviszonyát bélyegzővel jelölték, de a bélyegzőt nem használták következetesen. A bélyegző általában a kötetstáblára, az előzéklapra néha többször is, a címlapra és a műben több helyre ötletszerűen került. A tanoda hivatalos címeres pecsétjét használták, és használtak egy másik, téglalap alakú, hosszanti oldalán köríves „Színészeti Tanoda” szövegű bélyegzőt is.

Az állománybavételre vonatkozó első feljegyzés 1864. december 8-áról származik. Az állománybavétel művelete ebben az időben feltételezhetően nem volt több, mint a bélyegzés és az egyedi leltárba vétel, mert december 16-ról származik a következő feljegyzés: „... a titkárnak átadtattak, ki azokat a tanoda bélyegzőjével ellátta, leltárba bevezette”. Később, 1865 januárjában még egy „lásd: a könyvtár leltárát” bejegyzés.

A Tanoda könyvtárának első leltárát nem ismerjük. A későbbi leltárakból következtetve az állománynak egy nyilvántartása volt, amely az egyedi leltárnak felelt meg, az állománybavétel tételesen történt, legalábbis a könyvek címlapjának jobb felső sarkába írt római szám erre utal. A legmagasabb római számozású mű, amelyet ismerünk, a CCXC számot viseli. A római számozással jelzett művek között a legmagasabb kiadási év az 1875. Az egyes művek kiadási éve a leltárszámok növekvő sorrendjének nem felel meg.

A zeneművek leltározásának módját nem ismerjük.

A „Szereptár” egyes példányain több számot is találunk, a tulajdonbavételük viszont nem mindig van jelölve. Ezek a számok feltételezhetően a többször is megismétlődő áteltározásokat jelentik. Ezt a különbözőféleképpen tagolt állományt az ötödik áteltározás után összevonták. Ennek a leltárnak ismert legmagasabb száma a 384. A korai állományban a *Budapesti Szemlén* és a *Magyar Színházi Lapokon* kívül más periodikát nem találunk.

Hogy ez a római számozású leltár meddig funkcionált, nem tudjuk pontosan, feltételezhetően a nyolcvanas évek elején kezdhették meg az első áteltározást. Nincsenek adataink az állományból törlés módszeréről és arról sem, hogyan állapították meg az állomány egység számát és értékét.

Az állomány tárolásának rendszere nyilván megegyezett a könyvtár egyedi leltárának tételszámozás sorrendjével, vagyis a címlap jobb felső sarkába írt arab számok helyrajzi jelzetek is lehettek. Természetesen nem igazi helyrajzi jelzetek, feladatuk csak azt szánták nekik, hogy a leltárkönyv tételeinek sorrendjét kövessék. Kezdetben Paulay Edének nyilván ez a módszer tűnt a legkézenfekvőbbnek, hiszen néhány mű között eligazodni, fejben tartani nem különösen nehéz feladat.

Tudomásunk szerint a könyvtárnak ebben az időben semmilyen katalógusa nem volt, pontosabban a tájékozódáshoz az egyedi leltár és maguk a művek elégségesnek bizonyultak. A tanítás megkezdésekor a könyvtár még nem rendelkezett olyan nagyságrendű állománnyal, amely hatékonyan lett volna képes az oktatást segíteni. Az első félévben a könyvtár állománya aligha haladta meg az ötven egységet és ezek között a művek között is lehetett néhány, amelyet nem lehetett közvetlenül az oktatás gyakorlatias szemlélete szerint használni.

A könyvtár állományában mutatkozó hiányt úgy próbálták pótolni, hogy a főigazgató 1865. január 19-én rendeletet adott ki, hogy a másod- és harmadéves növendékek minden héten háromszor, a tanítás megkezdése előtt kötelesek voltak leírni a tanár által kijelölt elméleti tananyagot.

Az oktatásra kerülő drámák szerepkönyveit a tanárok kezelték, jegyzék szerint vették át a könyvtárostól és annak elszámolni tartoztak. Egressy Gábor javaslatából következtetve egy tanár tanévenként 10–15 szerepkönyvet kezelhetett évfolyamonként. Ugyanis Egressy Gábor azt javasolta, hogy havonta egy, de legfeljebb két kisebb drámát tanítsanak csak be, az oktatási anyag felhalmozódása miatt.

A Tanoda egy későbbi működési szabályzatából tudjuk, hogy a könyvtárat csak a hét meghatározott napjain, a megadott időben lehetett használni. A használat csak kölcsönzést jelentett, mert a Tanoda annyira szűkösön volt helyvel, hogy a könyvtárnak nem volt külön helyisége.

A könyvtár közvetlen használata csak a tanárok részére volt lehetséges. A növendékek, csak a tanáraik engedélyével, az engedélyezett művet kölcsönözhatték. Hogy a könyvtár működésének kezdetén ez hogy történt, nem tudjuk, de tény, hogy például a Nemzeti Színház könyvtárát ebben az időben senki nem használhatta, csak az igazgató engedélyével. Az első negyedév után, hogy kíméljék a szertár anyagát, a növendékeknek le kellett írniok saját szerepüket.

A Tanoda első alapszabályát nem ismerjük, csak részleteiben. Nem tudjuk, hogy a könyvtár használatára vonatkozóan tartalmazott-e valamilyen szabályt, azonban a tanoda házi rendszabályának 10. pontja úgy rendelkezik, hogy „Ki a kikért szerepet, hangjegyet, vagy könyvet elveszti, vagy

bepiszkolja ... tartozik azt azonnal megtéríteni. Az ösztöndíjasok havi illetékéből a kártétel összege levonatik, a nem ösztöndíjasok addig nem bocsáttatnak leczkére, míg a tett kárt a meghatározott időre meg nem térítették." Hogy ezt a szabályt hogy alkalmazták gyakorlatban, nem tudjuk, de az biztos, hogy az „azonnali” fogalmától bizonyos időrendi távolság választja el a „meghatározott időre” fogalmát. Ezenkívül a könyvtár használatára vonatkozó más dokumentumot nem ismerünk.

A könyvtár kezelése a tanoda titkáranak a feladata volt. Az alapszabály szerint a titkárnak ezenkívül még feladata volt az összes írásbeli és pénztárnoki teendők ellátása, a tanári jegyzőkönyvek vezetése és jelenléti lapok összegyűjtése. A könyvtárosi, vagyis a könyvtárnoki megnevezést csak jóval később, 1879-ben használják először.

A tanoda első titkára és egyben a könyvtárnoka is Paulay Ede volt. Paulay Edét 1864. október 21-én nevezik ki titkárnak, ekkor már szerződése van a Nemzeti Színházban. A titkári és könyvtárnoki teendők mellett 1869. június 22-én tanárrá nevezik ki. Titkári teendőit 1872-ig látja el. 1873-1878 között a tanoda aligazgatója, 1893-1894-ben az igazgatója.

Paulay Ede kilenc évig kezelte a tanoda könyvtárát, ez idő alatt a könyvtár állománya közel kétezer kötetre nőtt. Könyvtárosi tevékenységéről nem sokat tudunk, szinte csak annyit, amennyit a Tanoda jegyzőkönyve tartalmaz. Tudjuk, hogy az egész könyvtári munka más munkákkal együtt rá hárult, s neki kellett megteremteni azt az alapot, amelyre a későbbiek építhettek.

KLEIN RÓBERT

Jelzetátszámozás az Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” szakában. Általában nem bevett s a kutatók részéről nem kedvelt eljárás, ha egy gyűjtemény vagy gyűjteményrész régi jelzetrendjét megváltoztatják — különösen nem akkor, ha ez a jelzetrend (akár részben is) nyomtatásban vagy más sokszorosítási formában már napvilágot látott. Nyomós okok sorozatának kell jelen lennie ahhoz, hogy egy ilyen szokatlan eljárást indokoltnak minősíthessünk.

Ilyen helyzet állt elő viszont a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára „G” (történelem, földrajz) szakának esetében. Itt az alábbi indokok tették szükségessé az említett — csupán az anyag kisebb hányadát érintő — eljárást. 1. A kézirat 1889-ben megjelent első nyomtatott katalógusa (*A budapesti magyar kir. Egyetemi Könyvtár kéziratának címjegyzéke*. Első rész. Bp. 1889. 303 l.) a főszakon belül egyes kisebb szakcsoportok (egyetemes történelem, magyar történet, földrajz stb.) számsorában közölte az anyagot, az akkori állomány nagyságrendjének megfelelően úgy, hogy a már akkor is szoros számsorcsoportok még éppen elegendők voltak az áttekinthető felsoroláshoz. — 2. A címjegyzéknek az újabb anyaggal történő kiegészítése a kéziratári katalógus 1904-ben megjelent III. kötetében — ma már felderíthetetlen okból — nem számsorban, hanem *betűrendben* tüntette fel a gyarapodást. A kötet szerkesztője azonban nem óhajtotta a már korábban kialakított szűkös számsort megbontani. Az újabb tételeknek így a (szaknak és tartalomnak megfelelő) számok betűjeles kiegészítésével ellátott jelzeteket adott. Ily módon olyan jelzetek keletkeztek, mint p.o 156/a—156/z, 156/aa—156/zz, sőt 156/A. Ez nem csupán a jelzetek, hanem elsősorban az anyag elhelyezése szempontjából is zavarokhoz, bizonytalanságokhoz vezetett. — 3. A kézirat 1954 után folyamatosan készült, három példányban gépelt (az 1904 óta állományba vett anyagot tartalmazó) katalógusa, valamint az ebből kibontott cédulakatalógus kénytelen volt igazodni a kézhez kapott rendszerhez, azonban ezt úgy tette, hogy kiküszöbölni igyekezett a korábbi két részben mutatkozó számsor—betűrend ellentmondását (a számsornak adva az abszolút prioritást). Különösen azt óhajtotta elkerülni, hogy az 1904 óta befutó gyarapodás beiktatása során ne hozzon létre a fent említettekhez hasonló jelzet-, torzszülőtteket”. — 4. A kézirat hosszú éveken át állományba vette a könyvtárnak megküldött TMB kandidátusi és doktori disszertációkat. Amikor ezek száma oly mértékben megnőtt, hogy a kéziratárba való elhelyezésük raktári gondot okozott s különösen azóta, amióta a TMB ezeknek a disszertációknak a könyvtárnak való megküldését korlátozta, a könyvtár külön jelzetrenddel ellátott gyűjteményt hozott létre e disszertációk részére. Így a kéziratárban számos üres, felesleges jelzet maradt. Az átszámozás során ezeknek az üres számoknak betöltése is indokoltá

vált. — 5. Mivel az Egyetemi Könyvtár a jövőben kiadni tervezi — szakaszonként vagy egészében — kéziratárának új katalógusát, indokoltnak látszott, hogy a tárnak erről a talán leggazdagabb és legjobban kutatott szakcsoportjáról a korábbinál logikusabb jelzetrendszer alapján álló tájékoztatás kerüljön a használók kezébe.

Mindazonáltal — mivel a „G” szakról, ill. annak egy részéről korábban nyomtatott és közhasználatban lévő címjegyzékek jelentek meg — indokoltnak látszik, hogy a jelzetrendszerben bekövetkezett változásról a hazai és külföldi szakmai érdeklődőket tájékoztassuk.

Ezért közöljük a megváltozott jelzetek konkordancia-jegyzékét.

Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új	Régi jelzet	Új
361	340	131/e	562	151/qq	671
362	341	131/f	563	151/rr	672
363	342	131/g	564	151/ss	673
364	343	131/h	565	151/tt	674
365	344	131/i	566	151/vv	675
366	345	150/a	567	151/zz	676
367	346	151/a	568	151/A	677
368	347	151/c	569	160/a	690
369	348	151/d	570	161/a	678
38/a	349	151/e	571	161/b	679
38/b	350	151/f	572	161/bb	680
38/c	351	151/g	573	162/a	681
38/d	352	581/b	579	163/a	682
23/a	523	151/h	574	164/a	683
24/a	524	151/i	575	165/a	684
25/a	525	151/k	576	166/a	685
104/a	526	151/l	577	166/b	686
105/a	527	151/m	588	166/c	687
114/a	532	151/n	589	188/a	691
114/b	533	151/o	590	188/b	688
114/c	534	151/p	591	190/a	689
114/d	535	151/q	592	804	801
114/e	536	151/r	651	807	802
114/f	539	151/s	652	808	803
114/g	540	151/t	653	815	804
114/h	541	151/v	654	816	805
114/i	542	151/z	655	817	806
114/k	543	151/aa	656	818	807
114/l	544	151/bb	657	819	808
114/m	545	151/cc	658	823	809
115/b	546	151/dd	659	824	810
115/c	547	151/ee	660	825	811
115/d	548	151/ff	661	826	812
115/e	549	151/gg	662	858	813
115/f	551	151/hh	663	859	814
115/g	555	151/ii	664	860	815
115/h	556	151/kk	665	862	816
105/b	557	151/ll	666	867	817
121/a	558	151/mm	667	868	818
131/b	559	151/nn	668	869	819
131/c	560	151/oo	669	870	820
131/d	561	151/pp	670	871	821

Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új
jelzet		jelzet		jelzet	
891	822	914	838	930	855
892	823	915	839	931	856
893 } 894 }	824	916	840	932	857
895	825	917	841	933	858
896	826	918	842	934	859
897	827	919	843	935	860
898	828	920	844	936	861
899	828	921	845	937	862
901	829	921/b—c	846	938	863
902	830	922	847	939	864
903	831	923	848	940	865
904	832	924	849	942	866
905	833	925	850	943	867
910	834	926	851	944	868
911	835	927	852	945	869
912	836	928	853	946	870
913	837	929	854		

Megjegyezni kívánjuk, hogy a kutatóteremben a jelenleg is használt segédeszközökben (kötetes és cédula-katalógusok) a fenti számváltozásokat természetesen keresztülvezettük és hogy a változások fent közölt jegyzéke külön is rendelkezésre áll.

TÓTH ANDRÁS

Kiegészítések a „Petrik 1712—1860” kiadástörténetéhez. Tanulmányom¹ megjelenése óta — egyéb kutatásaim során — néhány új adatra, dokumentumra bukkantam, amelyek teljesebbé teszik az e témával kapcsolatos eddigi ismereteinket:

I. Petrik Géza 1885 végén nyilván úgy érzi, hogy a kultuszminiszter megbízásából végzett adatgyűjtő munkáját befejezheti. Annak ellenére, hogy immár másfél éve visszatért a könyvesbolt pultja mögé, november 1. óta pedig a IV., Koronaherceg (jelenleg: V., Petőfi Sándur) utca 16. számú házban (az udvarban) működik a Petrik és Társa cég, elhatározza, hogy megkezdí következő kötetének, a „Magyar könyvészet 1876—1885” anyagának összegyűjtését. A már jól bevált gyakorlatnak megfelelően megfogalmazza felhívását *A hazai írókhoz*, hogy ti. küldjék be hozzá e tíz évben megjelent műveik jegyzékét. A felhívást azonban ezzel fejezi be:

„Köszönettel fogadok továbbá a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából általam szerkesztett s legközelebb sajtó alá kerülő 1712—1860-iki magyarországi könyvészetre vonatkozó bármely adatot, valamint régiebb könyv hirdetésekét és jegyzékeket, mely utóbbiak közül, esetleg szívesen megveszem mind azt készpénzért, a mi gyűjteményemből még hiányzik. — Petrik Géza könyvkereskedő (IV., Koronaherceg-utca 16.)”²

¹ VARGA Sándor: *Petrik Géza „Magyarország bibliográfiája 1712—1860” című munkájának kiadástörténete.* *M Kszle*, 1980/3. 264—279. l.

² *Budapest* (OSZK H—33.000), 1885/308. (nov. 9.) E felhívás több más lapban — közte vidékiekben is — napvilágot látott.

közlemény, mely dicséri a szerkesztő munkájának gondosságát, s azt, hogy mindent megtett a bibliográfia teljessége érdekében:

„Munkájának azon előnye van, hogy a gyűjtéletes munkákat és folyóiratokat tartalom szerint közli s ezáltal a kutatónak nemcsak a keresést, de a munka használatát is megkönnyíti. Azon körülmény pedig, hogy a szerkesztő a munka végéhez tudományos szakmutatót, tárgyak és csoportok szerint szándékozik készíteni, a munka becsét és használhatóságát jelentékenyen fogja emelni.”

Közli az eddig megjelent *füzetek* bibliográfiai adatait azzal, hogy „Kívánjuk, hogy a szerző a következő füzeteket is az eddigiekhez hasonló pontossággal tegye közzé.”⁶

Ugyancsak az első kötet megjelenése alkalmából ismerteti Petrik művét a *Budapesti Hírlap*.⁷ A recenzió a szó legjobb értelmében propagálja a kötetet, megemlítve, hogy a szerző az 1861-től 1890-ig terjedő időszak teljes bibliográfiájával szándékozik művét befejezni, amiből az 1860–1875 már korábban elkészült:

„Petrik bibliográfiája nem a nagyközönségnek szánt munka, de nem lehet el nélküle, aki a hazai tudományossággal foglalkozni akar. Nem lehet el továbbá nélküle semmiféle rendezett könyvtár.”

4. Másfél év múlva, a mű második kötetének megjelenése után, nyilvánvalóan a nyomdászámbla kifizetését követően Petrik pénzzavarba került. 1890. december 2-án beadvánnyal fordult az MTA I. osztályához:

„Tisztelt Osztály!

Azon tiszteletteljes kérelemmel vagyok bátor ezennel a t. Osztályhoz fordulni, hogy a saját költségemen megjelenő »Magyarország bibliographiája 1712—1860« című munkámat némi támogatásban, esetleg bizonyos számú példányok átvétele által, részesíteni kegyeskedjék.

E munka majdnem 2 évtizeden át folytatott gyűjtés eredménye s a dolog természetében rejlik, hogy a megrendelők száma sokkal csekélyebb, semhogy kedvező esetben is csak félig-meddig számbavehető haszonra lehetne számítani.

Tájékozásúl bátor vagyok tisztelettel megjegyezni, hogy eddig 8 rész, vagyis két kötet jelent meg s egy rész ára 3 frt 50 kr., tehát az eddig megjelent 2 kötet 28 frt. — Az egész munka 4 kötetre terjed s két év lefolyása alatt be lesz fejezve.

Tiszteletteljes kérelmemet a t. Osztály jóakarató figyelmébe ajánlva, vagyok mély tisztelettel alázatos szolgálója

a t. Osztály

Petrik Géza

Bpest, 1890. december 2.

I. Vár, Úri utca 6.”⁸

Az „aktát” Gyulai Pál osztálytitkár december 6-án áttette az Irodalomtörténeti bizottsághoz:

„Kivonat

az Irodalomtörténeti bizottság 1890. évi december 16-án tartott ülése jegyzőkönyvéből.

39. Olvastatott Petrik Géza kérelme, melyet »Magyarország bibliographiája 1712—1860.« című munkájának bizonyos számú példányok átvétele által eszközzendő támogatása iránt az I. osztályhoz intézett s mely onnan véleményadás végett a bizottsághoz tétetett át.

A bizottság Petrik Géza művét érdemes és pártolásra méltó munkának tartja s mintegy Szabó Károly bibliographiai műve kiegészítésének tekinti. Ezért egyfelől felhívja az Irodalomtörténeti közlemények szerkesztőjét, hogy a munkát a megindítandó folyóiratban a közönségnek ajánlja; másrésről mivel Petrik művének különösen a közönyvtárak látogatói s olvasói vehetik nagy hasznát s ebből a tekintetből óhajtható, hogy nagyobb könyvtáraink mindegyikében több példány álljon belőle az olvasó közönség rendelkezésére: ajánlja az osztály útján az Akadémiának, hogy a nm vallás és

⁶ *MKszle*, 1888/I—IV. 344—345. l.

⁷ 1889/196. (júl. 19.)

⁸ MTA Kézirattár, RAL 208/1890.

közkutatásügyi minster úr kerestessék meg a végre, hogy úgy a fővárosi mint vidéki nagyobb könyvtárak Petrik Géza bibliographiai művének annyi példányával láttassanak el, a mennyi az azokat látogató olvasó közönség számarányának megfelelő.

Kiadta

Szilády Áron
bizottsági előadó⁹

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891-ben megjelent első évfolyamában azonban hiába keresünk effajta ajánlást, a szerkesztő (Ballagi Aladár) a jegyzőkönyvben rögzített felhívásnak nem tett eleget. És hiába keressük a későbbi évfolyamokban is: Petrik művéről akkor sem történik említés, amikor (1893-tól) Szilády Áron lett a folyóirat szerkesztője. De arra sem találtunk adatot, hogy az MTA felkérte volna a kultuszminisztert a jegyzőkönyvben megfogalmazott rendelkezés kiadására. Az MTA tehát végül is sem anyagi, sem erkölcsi segítséget Petriknek nem adott, pedig ez esetben az erkölcsi segítségnek is anyagi-vonzata lett volna!

5. A teljes négy kötet ára 95 korona volt. De már 1908-ban féláron, 50 koronáért kapható az antikváriumban.¹⁰

6. Petrik Géza 1925-ben 80 éves korában meghalt. Halála után két évvel a *Corvina* „Vegyes hírek” rovatában ez a közlemény olvasható:

„Petrik Géza. Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 4 kötet. Ezen fontos bibliographiai kézikönyvnek összesen még 9 példánya van néhai Petrik Géza örökösének tulajdonában, kik ezen utolsó példányokat egyetünk tagjai számára óhajtják biztosítani. A jelentkező tagtársak, míg ezen készlet tart, azaz 9 példány erejéig, 1—1 példányt igényelhetnek. A 4 kötetből álló, fűzött példány ára 140 pengő netto kp. Igénybejelentések az egyleti irodába dr. Révay József főtktár úrhoz intézendők.”¹¹

1927-ben, amikor e felhívás nyomán eme utolsó példányok is nyilván gazdára találtak, a „Petrik 1712—1860” megjelenése óta 36 év telt el.

VARGA SÁNDOR

Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila. József Attila utolsó hónapjainak — többek közt — van egy homályos, a sajtótörténet lényegi kérdéséhez kapcsolódó epizódja.

1937. november 19-én Ignótus Pál levelet írt az akkor már Balatonszárszón tartózkodó költőnek:

„Attilám, a mellékelt nyilatkozatot körözik minden pártállású írók és tudósok közt a szerdán összegyűlt folyóiratok (Szép Szó, Válasz, Korunk Szava, Ország Utja, Századunk, Szocializmus, a Híd stb.). A szöveg nem teljesen gusztusos szerint való, de a lényeges az, hogy az aláírók sorából kimaradni nem lehet, kivált Neked nem. Kérlek tehát küldd vissza aláírva postafordultával.”¹

A levelezéskötetben a levél mellett a nyilatkozat, amelyet a költőnek alá kellett volna írnia, nincs ott. A közlő, Fehér Erzsébet csak annyit mond jegyzetében, hogy a szóban forgó nyilatkozat a „készülő és már meghirdetett új sajtótörvény elleni közös tiltakozás” eredménye volt.² Ignótus Pálnak Fehér Erzsébethez írott visszatekintő leveléből emellett az is kiderül, a nyilatkozatot a költő visszaküldte „egy

⁹ Uo. RAL 223/1890.

¹⁰ MKsz. 1968/1. 81. l. A 95 koronáért 1887-ben 70 kg, az 50 koronáért 1908-ban 30 kg sertéshúst lehetett vásárolni.

¹¹ *Corvina*, 1927/48. 49. Ekkor a 140 pengő értéke egyenlő 54 kg sertéshús vagy 117 kg kristálycukor árával.

¹ *József Attila válogatott levelezése*. Szerk. FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 378.

² Uo. 491.

szórszálhasogató értekezéssel, minden félmondatról kimutatva, hogy marhaság.”³ Ebbe azonban Ignotus Pál nem nyugodott bele, s november 23-án újabb levelet küldött Szárszóra: „Kedves Attila — írta —, ne okoskodjál, a szöveg nekem se tetszik, még pedig részben ugyanolyan okok miatt, mint Neked, másrészt sok mindenben nincs igazad [. . .]. Itt azonban a lényeges a gesztus, ird alá és legfeljebb mellékelj hozzá egy levelet, amelyben fenntartásaidat közöld.”⁴ Ez az érvelés aztán használt: Ignotus Pál Fehér Erzsébet idézte emlékező leveléből tudjuk, József Attila végül aláírta a nyilatkozatot.⁵

Sajnos, a József Attila-kutatás eredményei ezen a ponton megszakadnak, s így nyitva marad a kérdés, mit tartalmazott tulajdonképpen ez a nyilatkozat, mi volt az, ami nem tetszett a költőnek.

A választ Gáspár Zoltánnak (1901—1945) egy Buday Györgyhez írott levele s annak melléklete adja meg.⁶ Gáspár ugyanis már a *Szép Szó* révén, részt vett ezen a november 17-i értekezleten. Két nappal később, november 19-én pedig beszámolt róla barátjának, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma elnökének. S leveléhez mellékelte a sokszorosított nyilatkozatot, amelynek egy példánya Buday iratai közt megőrződött.

Ennek szövege ez:

A napilapokban közölt és meg nem cáfolt hírek szerint a kormány olyan törvényjavaslatot kíván az országgyűlés elé terjeszteni, amely megvalósulása esetén a gondolat és a sajtó szabadságának további megszorítását jelentené. Ezentúl állítólag minden magyar könyvet és minden külön engedély nélkül megjelenő folyóiratot a terjesztés előtt be kell mutatni az ügyészségnek. Olyasmit is terveznek, hogy büntetés járhat azért a gondolatért is, mely még nyilvánosságra sem került. Ez a rendszer a gyakorlatban rosszabb lenne az előzetes cenzúránál is, mert már eleve megfélemlítené az anyagilag érdekelt kiadót. Az író pedig megfosztaná attól, hogy gondolataiért az olvasóközönség ellenőrzése mellett vállaljon felelősséget. A klasszikus magyar jogi felfogás azt vallja, hogy ahol az írói mű megjelenését előzetesen megakadályozhatják, ott sajtószabadságról többé nem lehet szó. Minden szabad országban a sajtó jog alapjátétele, hogy gondolatait mindenki szabadon terjesztheti.

Mi magyar írók és a tudomány munkásai, kérdezzük a kormányt és a törvényhozás tagjait, vállalják-e a felelősséget ennek az alapvető elvnek a szétrombolásáért? Vállalják-e a felelősséget azokért a következményekért, melyek az ilyen példa hatása alatt a magyar kisebbségeket érhetik?

S vajon vállalják-e a felelősséget a magyar történelem és szellem megszentelt örökségének megtagadásáért és élő irodalmunk kényszerű elsorvasztásáért?

Nem tudjuk, mi minden nem tetszett e szövegen József Attilának. Annyi bizonyos, a nyilatkozat érvelése valóban vitatható, hiszen több részlete (pl. a „klasszikus magyar jogi felfogásra” utaló passzus) és egész megfogalmazása ideologikus jellegű; a nyilatkozat igazában nem a törvénytervezet tárgyi kritikáját adja, hanem — lehet, hogy praktikus szempontból, célszerűen — a hagyományoktól való elszakadást fájlalja. Lehet, hogy József Attilának ez nem tetszett, hisz tudjuk, mily nagy súlyt helyezett mindig a „tárgyi kritikára”. Az érvelés, a megfogalmazás ilyen karaktere azonban alighanem abból következett, hogy a nyilatkozat igen különböző törekvésű folyóiratok és értelmiségi csoportok közös nyilatkozata volt, a megfogalmazás módjának tehát valamiféle közös nevező szerepét kellett eljátszania. Ez volt az a szöveg, amelyet — mint kompromisszumot — mindegyik tudott vállalni. Ez szépen kiderül Gáspárnak az értekezletről beszámoló leveléből:

„Lelkem György! — írja ekkor Budaynak. — Makay Miklós, az Ország Utja egyik vezető emberének a kezdeményezésére tegnapelőtt egy értekezlet ült össze, melyen egy sor, a legkülönbözőbb világnézeti és politikai irányú folyóirat vezetősége és értelmiségi csoportok képviselői vettek részt. Az értekezlet célja egyelőre a készülő hallatlan sajtótörvény ellen megtenni mindent, amit csak tehetünk. Részletes

³ Uo. 491.

⁴ Uo. 379.

⁵ Uo. 491.

⁶ A levél s melléklete dr. Buday Margit ny. főorvosasszony tulajdonában van; ismeretét és közlését ő tette lehetővé.

magyarázatnál azt hiszem sokkal többet mond az, hogy a mellékelt tiltakozást Sárközi György, Féja Géza, Ignóus Pál, Keszthelyi Nándor (az Ország Utja egyik vezetője) s Csécsy Imre szövegezték meg egy sajtójogi szakértő, dr. Vajda Ödön támogatásával és testvéri egyetértésben. A nyilatkozatot Herczeg Ferentől Kassák Lajosig minden író alá fogja írni. Nektek eredetileg [Reitzer] Béla akarta elküldeni, aki a Kollégiumot képviselte az értekezleten, de most végképp nem ér rá, tehát az ő nevében is írok.”

Levele további részében Gáspár arra kérte Budayt, hogy a Művészeti Kollégium szegedi tagjai csatlakozzanak a nyilatkozathoz s szervezzék meg a szegedi tiltakozást. Szerezzék meg Horváth Barna, Sík Sándor, Várkonyi Hildebrand, Banner János, Tettamenti Béla, Zolnai Béla aláírását. „... nagyon fontos lenne s ezt az értekezlet plénumában is hangoztatták, a Szent-Györgyi aláírásának a megszerzése.”

Sajnos, e tiltakozó akció szegedi fejleményeiről semmit nem tudunk. Magáról az akcióról is csak annyit, hogy végül is eredménytelen maradt, sőt talán a tiltakozás el sem jutott a címzettekhez. K. Havas Géza egy későbbi utalása azt sejteti, a tiltakozók egysége még a nyilvános föllépés előtt fölbomlott.⁷ De az akció történetének e fázisa már nem tartozik a József Attila-kutatás érdekkörébe. A költő pár hét múlva, december 3-án meghalt. 1938. június 1-én pedig „kihirdettetett” az új sajtótörvény is.⁸

LENGYEL ANDRÁS

⁷ K. HAVAS Géza: *Az új sajtótörvény elé*. Szép Szó, 1939. jún.—júl., 238.

⁸ Vö. *A cenzúra árnyékában*. Szerk. MARKOVITS Györgyi és TÓBIÁS Áron. Bp. 1966. 135.